FOGELSTAD

Fogelstad

Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad 1925-1954

MARGARETA BROON, EVA JANSSON, HJÖRDIS LEVIN
OCH JULIA SIGURDSON

En skola enbart för kvinnor, dit de mest framstående intellektuella, författare, konstnärer och samhällsdebattörer, kom för att undervisa – så fungerade Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad. Skolan invigdes 1925, fyra år efter det att kvinnorna hade fått rösträtt. Målsättningen var att engagera och utbilda kvinnor så att de skulle kunna ta vara på sina nya medborgerliga rättigheter.

I slutet av 1970-talet köpte en familj Ekdahl ett hus av ägaren till Fogelstad säteri i Julita socken i Södermanland. Det var ett ganska stort ljust hus i två våningar med glasveranda och det låg i utkanten av godsets stora park, med vid utsikt över Julitaslätten åt ena hållet och med den lilla Aspån som naturlig avgränsning åt det andra. Huset var rymligt och bra för en barnfamilj och det var inte mycket trafik på landsvägen utanför grinden. På andra sidan vägen låg en del hus som tillhörde godset, bland dem det gamla mejeriet.

Småningom märkte husets invånare att det då och då stannade bilar utanför grinden. Folk klev ur och stod och tittade mot deras hus nästan som om de betraktade det som en sevärdhet. Konstigt! Vad var det för särskilt med deras hus?

Först efter en del efterforskningar kom familjen underfund med att huset de köpt inrymt en på sin tid berömd skola, Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad, och att de som stannade och tittade var tidigare kursdeltagare, som ville återse den plats som för många av dem varit början till en ny fas i deras liv. Vid köpet hade ingen sagt ett ord om husets historia och i bygden hade de heller inte hört något om någon skola. Så totalt bortglömd och i bildlig bemärkelse utplånad – och det inte bara lokalt utan också i det allmänna medvetandet – var under många år denna skola, en av de märkligaste någonsin i vårt land.

Den gamla inspektorsbostaden blev hjärtpunkten i skolans verksamhet. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

ANNANDAG PÅSK 1925

Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad öppnades annandag påsk, den 25 mars 1925. Samtida skildringar beskriver hur solen sken på de hissade flaggorna. Det gula huset, tidigare inspektorsbostad, som av Fogelstads ägare, fröken Elisabeth Tamm hade upplåtits till skolhus, var prytt med girlander, och mellan trappans stora krukor med videkvistar och påskliljor stod skolans rektor Honorine Hermelin och tog emot de inbjudna gästerna.

Invigningen ägde rum i stora salen, där kvinnliga föregångsgestalter som den heliga Birgitta och Fredrika Bremer blickade ner från väggarna. Invigningstalet hölls av ordföranden i skolans förtroenderåd, Kerstin Hesselgren, som jämte Elisabeth Tamm, var en av de första kvinnorna i riksdagen. Det förekom också sång och tal. Allra sist talade Elisabeth Tamm själv. Hon talade om skolans namn – medborgarskola – och om vikten av kvinnornas nyvunna medborgarskap. Medborgarskapet var en formell rättighet men det måste bli mer än bara en formalitet,

Skolans högtidliga öppnande annandag påsk 1925. I centrum på bilden Elisabeth Tamm, Honorine Hermelin och Kerstin Hesselgren. Foto i kommunarkivet, Katrineholm.

det måste bli realitet och leda till handling. Att medverka till detta var skolans uppgift.

Så började det. Hit till Fogelstad i västra Sörmland reste sedan varje år kvinnor i olika åldrar och yrkesområden som lärare, industriarbeterskor, hemmadöttrar, kontorister, författare och konstnärer, för att under några veckor delta i skolans kurser.

Här mötte de en pedagogik långt ifrån folkskolans innanläsning. På Fogelstad fick man kunskap genom levande föreläsningar, genom att diskutera och dela erfarenheter och genom att skriva och tala. Kommunkunskapen lärdes i rollspelets form – i låtsaskommunen Komtemåtta. Kursdeltagarna lämnade Fogelstad med nya insikter och med stärkt självförtroende.

Kvinnliga Medborgarskolan kom att verka i nära trettio år, 1925–1954. Med den inleddes en epok i svensk kvinnohistoria. Det är i år – år 2000 – sjuttiofem år sedan.

Konstellationen.

Fem kvinnor födda under olikartade förhållanden, alla med utbildning och med ett brinnande intresse för människor, i synnerhet kvinnors liv och villkor. Fem kvinnor födda under en tjugoårsperiod i en tid präglad av den tidiga kvinnokampen och i en tid där den officiella attityden gentemot överklasskvinnor var att de skulle stanna inom hemmets fyra väggar. Det var dessa fem kvinnor som stod bakom Kvinnliga Medborgarskolan. De möttes första gången på Fogelstad en oktoberkväll 1921. Elisabeth Tamm hade bjudit in dem för att diskutera en omorganisation av Föreningen Frisinnade Kvinnor, en förening bildad 1914 och som de alla tillhörde.

Ada Nilsson kom med tåget från Stockholm i sällskap med Elin Wägner. De blev hämtade med bil och körda ut till Fogelstad där redan Kerstin Hesselgren fanns på plats. Hon var sedan länge en nära vän till Elisabeth Tamm. Honorine Hermelin kom senare på kvällen. Alla utom Ada hade tidigare besökt Fogelstad. Dagen därpå anlände fler deltagare och veckoslutet användes till att forma den nya organisationen.

Ada Nilsson berättade senare att hon inte hade trott att hon någonsin skulle återvända till Fogelstad. Det blev annorlunda. Ett halvår senare satt de fem kvinnorna på nytt kring brasan i Elisabeths bibliotek. Elisabeth Tamm och Kerstin Hesselgren hade nu ett par månaders erfarenhet av riksdagsarbete och samtalet kretsade kring detta ämne. Ada har beskrivit hur Elisabeth plötsligt yttrade:

> Om det ska märkas att kvinnorna kommit in i samhällsarbetet måste de bli många och kunniga. Vill ni vara med om att i sommar göra en medborgarkurs för kvinnor här på Fogelstad?

Alla svarade lättsinnigt ja. Det var långt till sommaren. Just så här började det mångåriga samarbetet mellan de fem kvinnorna.

Gruppen kom så småningom att kallas "Konstellationen". Det är Ada Nilsson som använder begreppet i sin uppsats i "Fogelstad, berättelsen om en skola". Ada skriver att himla-

Konstellationen: Kerstin Hesselgren i korgstolen, stående från vänster Elisabeth Tamm, Ada Nilsson, Honorine Hermelin och Elin Wägner. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

kropparnas olika ställning till varandra benämns en konstellation. Ordet kommer av det latinska *stella*, stjärna och *kon* som betyder *sam* (verkan). Uttrycket konstellation kan också användas om en grupp människor som arbetar tillsammans för ett gemensamt mål. Det väsentliga är att resultatet av denna samverkan blir större än summan av de enskilda insatserna.

> Genom oförutsedda öden och omständigheter har de närmats till varandra, de träffas – och något har hänt. De är ej mera desamma efter som före detta möte, och de drar även in andra i konstellationen. Det blir en livets vävnad med dess olika inslag.

De fem i konstellationen var starka och särpräglade kvinnor, var och en pionjär inom sitt område. När Kvinnliga Medborgarskolan startade var fyra av dem runt femtio år och de levde alla utom Elin mycket länge. När skolan lades ner var Ada och Kerstin över åttio år.

Långt ifrån alltid utgjorde de dock en sammanhållen grupp. Elisabeth, Honorine och Ada bildade ett centrum, Kerstin och Elin fanns lite mer i periferin. Deras engagemang växlade över tiden och känslorna vännerna emellan varierade i intensitet. Honorine bodde på Fogelstad och stod alltid nära Elisabeth. Ada och Honorine var nära vänner i nästan femtio år.

De fem kan ändå karakteriseras som en grupp. Så såg de sig själva många gånger, särskilt i mer högtidliga sammanhang. Med djupa erfarenheter från många olika samhällsområden blev de tillsammans en helt unik konstellation. Idéarbete i kombination med praktisk handling var deras signum.

ELISABETH TAMM: Initiativtagare till Kvinnliga Medborgarskolan, godsägare, politiker och idealist. Elisabeth föddes på godset Fogelstad den 30 juni 1880 och växte upp som överklassflicka i en patriarkalisk tid. Hennes föräldrar var ryttmästaren Carl Tamm och friherrinnan Emma Åkerhielm. Hon hade en syster, Märta, tre år äldre. Systerns ättlingar äger Fogelstad idag.

Herrgården vid 1800-talets slut var ett starkt segregerat lokalsamhälle med skarpa sociala klassgränser. Elisabeth hade guvernanter och informatorer hemma på godset och fick så små-

Elisabeth Tamm.
Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

ningom delta i föreläsningar i historia och litteratur vid Uppsala universitet, men med en betjänt i sällskap. Trots detta blev hon något helt annat än en förnäm herrgårdsfröken. Successivt växte hon till en radikal och målmedveten feminist.

När Elisabeth var 25 år dog hennes far och hon tog själv över driften av det stora godset och dess jordbruk. Enligt 1862 års förordning om kommunal styrelse på landet, hade ogifta kvinnor och änkor med egendom en viss kommunal rösträtt. Efter en reform 1907–09 blev kvinnor valbara till kommunala fullmäktigeförsamlingar. Elisabeth engagerade sig kommunalpolitiskt och lade ner ett stort arbete som kommunalnämndens ordförande i Julita, den första kvinnliga i Sverige. Hon satt många år i Södermanlands läns landsting. Både kommunalt och landstingspolitiskt var Elisabeth Tamm en pionjär.

Som sjuttioåring berättade Elisabeth i en intervju:

> Som barn brukade jag ligga på golvet i min fars skrivrum och läsa referaten i tidningarna om riksdagsförhandlingarna, och när jag sedan blev äldre, tyckte jag nog att det var litet försmädligt att på valdagarna sitta vid skrivbordet i samma rum och se hur karlarna, som var anställda på gården, gick förbi på landsvägen för att rösta. Medan jag just den dagen inte hade något att säga till om, när det gällde rikets väl och ve.

Elisabeth Tamm eller "Lisse" som hon kallades av sina vänner var en komplex personlighet, både aristokratisk och passionerad, idérik, känslig, viljestark och rationell. Utan hennes pengar och egendom hade inte idén om Kvinnliga Medborgarskolan kunnat förverkligas. Elisabeth Tamm dog efter lång sjukdom en septemberdag 1958.

HONORINE HERMELIN: Kvinnliga Medborgarskolans älskade rektor Honorine Hermelin föddes 1886 på Ulfåsa i Östergötland och växte upp på kvinnohistorisk mark. Gården hade en gång tillhört den heliga Birgitta och hennes make Ulf Gudmarsson och var nu i släkten Hermelins ägo. Honorine var andra barnet till baron Joseph Hermelin och Honorine von Koch. Endast tio dagar gammal blev Honorine moderlös. Fadern var en konservativ politiker, nykterhetskämpe och en mycket god talare, en egenskap som Honorine ärvde i synnerlig omfattning. Hennes märkliga förmåga att trollbinda människor med sina föreläsningar är välkänd.

Efter undervisning i hemmet av guvernanter kom hon vid tio års ålder till Brummerska skolan i Stockholm och utbildade sig därefter till lärare. Under skolåren var Harriet Löwenhjelm, den blivande poeten, hennes närmaste vän. Några år studerade Honorine historia och statskunskap vid Uppsala universitetet samt fysik och kemi vid Stockholms högskola, innan hon återvände för att undervisa vid båda sina forna skolor. Vid denna tid delade hon bostad med Elsa Björkman-Goldschmidt som har beskrivit Honorine som en person karakteriserad av organisationsförmåga, "präglad av temperament och impulsivitet, den praktiska omsorgen om det jordiska, från matsedel och tidtabell till sovrummens alla attribut".

År 1917 kom Honorine första gången till Fogelstad för att tjänstgöra som arbetsledare vid de nödhjälpsarbeten som på Kerstin Hesselgrens initiativ anordnats vid Fogelstad för industriarbeterskor från Norrköping. Honorine lärde känna Elisabeth Tamm, blev hennes vän och så småningom tillfrågad om hon ville ansvara för Kvinnliga Medborgarskolan.

När Medborgarskolan startade 1925 blev Honorine dess betydelsefulla rektor. Posten behöll hon under hela skolans existens. Hennes engagemang är omvittnat och hennes föreläsningar legendariska. Många av de kulturpersonligheter som kom till Fogelstad blev hennes nära vänner. Till dessa hörde den finska författaren Hagar Olsson och den danske religionsfilosofen Vilhelm Grönbech. Hon gifte sig också med honom sent i livet, ett äktenskap som dock blev kort, han dog mycket snart.

Honorine var inte bara huvudansvarig för Medborgarskolan utan tog också aktiv del i Elisabeth Tamms skötsel av godset Fogelstad. Hon bodde i alla år på Fogelstad och kallade rektorsbostaden Lilla Ulfåsa. Speciellt under Elisabeths sjukdomsperioder var Honorine den som ryckte in, stöttade och tog ansvar. Honorine var en mycket särpräglad personlighet. Människor i Julita som minns henne berättar om en karismatisk person. Nittioett år gammal dog hon i Blomsterfondens hus utanför Stockholm.

Honorine Hermelin,. Foto i länsbiblioteket, Eskilstuna.

ADA NILSSON: Läkare, radikal feminist och kraftfull vägröjare. Ada Nilsson föddes 21 september 1872 på säteriet Toarp i Sjuhäradsbygden i södra Västergötland. Hon var dotter till storbonden Hans Nilsson och hans hustru Albertina Hulander, uppvuxen i schartauanskt hem vilket kraftigt präglat både henne och hennes syskon. Ada har berättat om den beklämning hon upp-

Ada Nilsson. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

levde under sabbatens stränga tystnad hos morföräldrarna. Som barn var Ada klen och sjuklig och blev omskött av en barnjungfru. Hennes skolundervisning sköttes av en guvernant som också utbildade hennes två äldre systrar.

När Ada var tolv år dog hennes far, modern gifte om sig, gården såldes och hon fick flytta till Stockholm för att studera vid Lyceum för flickor, en modern reformskola. Hon hade en förmyndare från hembygden som var riksdagsman. Han tog henne till riksdagsläktaren där hon snart blev hemmastadd och ofta satt under sina lediga eftermiddagar.

Efter studentexamen 1891 fortsatte Ada till Uppsala för att studera till läkare. Som kvinnlig medicinare hörde hon till pionjärerna och fick påtagligt känna av samhällets massiva könskonservatism. Det gjorde att hon snart blev en engagerad kvinnosakskvinna. 1907 startade hon Kvinnornas diskussionsklubb i Stockholm och var dess ordförande de första intensiva åren. Här mötte hon Elin Wägner som flyttat till huvudstaden för nya journalistuppdrag.

Ada Nilsson var tidigt intresserad av samhällsfrågor. Som kvinno- och skolläkare fick hon fördjupade insikter i samtidens svåra sociala problem. Hennes våning vid Kornhamnstorg i Stockholm blev en mötesplats för många aktiva och framstående människor. Hos Ada höll man opinionsmöten, styrelsesammanträden, middagar och mottagningar. Den mest kända av hennes många vänner var kanske den sovjetiska ambassadören Alexandra Kollontay, andra välbekanta personligheter var författarna Karin Boye, Agnes von Krusenstjerna, Moa och Harry Martinsson.

Ada tog initiativet till Frisinnade Kvinnor och var där en centralgestalt även om hon inte deltog i det traditionella politiska livet. Hon stod bakom Tidevarvet, tidningen som föreningen startat år 1923, och var dess ansvariga utgivare. Redaktionen låg vägg i vägg med hennes bostad och hon bidrog med en lång rad artiklar, pengar, idéer och luncher. Hela sitt liv var hon en starkt drivande och engagerad människa. Hennes nära och långvariga vänskap med Honorine Hermelin gjorde att hon på sin ålders höst, sedan hon blivit blind, flyttade ut till Fogelstad och bodde på Lilla Ulfåsa hos Honorine. Ada Nilsson dog 1964 nittiotvå år gammal.

KERSTIN HESSELGREN: "Kerstin den första" var hederstiteln Kerstin Hesselgren fick redan på 1910-talet. Som pionjär inom en rad områden väckte hon berättigat uppseende. Hofors, ett brukssamhälle i Gästrikland, var platsen där Kerstin Hesselgren kom till

världen 1872. Hennes far hette Gustav Hesselgren och var en välkänd konservativ provinsialläkare. Modern Maria Waern kom från en frisinnad intellektuell familj. Kerstin hade en rad yngre systrar och bröder. Hennes utbildningsväg var krokig och började med guvernanter i hemmet. I artonårsåldern fick hon resa till flickpension i Schweiz och hemma igen skaffade hon sig sjuksköterskeexamen med påbyggnad som fältskär. Dessutom blev hon skolkökslärare och startade sin långa yrkeskarriär som föreståndare för en hushållsskola i Stockholm.

Kerstin bistod tidigt sin far i hans läkargärning och där väcktes hennes intressen för hälsa och hygien, vilket sedan successivt växte. Hon studerade vidare vid Bedford College i London där hon avlade examen som "sanitary inspector", bostads- och yrkesinspektris. Tillbaka i Sverige blev hon landets första bostadsinspektor 1906 och 1912 den första yrkesinspektören.

Redan från starten 1914 var Kerstin verksam inom Frisinnade kvinnor. När kvinnor fick rösträtt och blev valbara till riksdagen 1921 kom hon som första kvinna in i första kammaren 1922. Hennes riksdagsbana blev lång, 1922–34 i första kammaren, 1936–44 i andra kammaren. Kerstin hade en lång rad uppdrag som utredare, expert och internationell delegat bland annat inom Nationernas Förbund. Hon var drivande kraft bakom "Centralförbundet för socialt arbete", startade föreningen "Socialarbetare inom industri och affärsvärld" och var djupt engagerad i hemgårdsrörelsen.

Listan över Kerstins insatser som politiker och socialt engagerad medmänniska är imponerande lång. Hon gjorde intryck som en mycket god talare och drog därför snabbt uppmärksamheten till sig både i riksdagsarbetet och inom de internationella uppdragen. Kerstin bars under hela sitt liv av en kristen tro med en gudsuppfattning som innebar att hon såg sig själv som en människa utrustad med rika gudsgåvor vilka hon skulle nyttja till andra människors hjälp.

Kerstin var lyckligt lottad med en harmonisk barndom och ett innehållsrikt liv. Hon var ständigt verksam och hennes insatser var enorma, även om hon inte stod överst på barrikaderna som de mest radikala av sina vänner. Bland släkt och vänner var hon en centralgestalt. Kerstin dog nittioårig på Sophiahemmet i Stocholm 1962.

Kerstin Hesselgren. Fotokopia i Kerstin Hesselgrensällskapets arkiv.

ELIN WÄGNER: Ledamot av Svenska Akademien, författare och journalist. Elin Wägner är kanske den mest omtalade av konstellationens medlemmar. Hon föddes i Lund 1882 och förlorade precis som Honorine Hermelin tidigt sin mor, prästdottern Anna

Wägner. Fadern, filosofidocenten Sven Wägner var föreståndare för Lunds privata elementarskola men flyttade som änkling med barnen till Nyköping.

Elin gick sju år i skola på en flickpension och var sedan skrivhjälp åt sin far på Helsingborgs högre allmänna läroverk där han blivit utnämnd till rektor 1897. Elin ville fortsätta sina studier men fadern sa nej. Hon började då som journalist på Helsingborgs Posten, blev senare redaktionssekreterare på Idun i Stockholm och var också skribent på Dagens Nyheter.

Redan 1908 debuterade hon som skönlitterär författare med "Norrtullsligan"och 1910 kom "Pennskaftet". Båda böckerna diskuterar rösträttsfrågan och yrkesvillkoren för kvinnliga kontorister och journalister. Under hela sitt verksamma liv publicerade Elin var och vartannat år nya litterära verk. 1924–27 var hon redaktör för Tidevarvet och en flitig skribent under hela tidningens produktionstid. Elin var en idémänniska, som flera av de andra inom Fogelstadgruppen, men hon skrev ned sina tankar i större utsträckning än de övriga och blev på så sätt ofta sedd som deras speciella språkrör.

År 1909 var Elin ombud på en internationell kvinnorösträttskongress i London. Den resan var upptakten till en rad uppdrag utomlands bland annat som delegat i Haag 1915 där "Internationella kvinnoförbundet för fred och frihet" bildades. På 1920-talet deltog hon i skapandet av Rädda Barnen och gjorde ett flertal reportageresor i det krigshärjade Europa.

Elin påverkades starkt av kväkarna och anslöt sig till Vännernas samfund. Hon utvecklades successivt till radikal pacifist. År 1941 publicerade hon sitt "testamente", den märkliga boken "Väckarklocka" som både är en djupgående kvinnornas historik och en uppmaning till miljötänkande långt före Rachel Carsons "Tyst vår" och andra tidiga stridsrop i miljöfrågor. Likaså "Fred med jorden", 1940, som hon gav ut i samarbete med Elisabeth Tamm var en skarp uppgörelse med slöseriet med jordens resurser i vid bemärkelse.

Elin Wägner. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

> ...man kan icke arbeta på en separat lösning av vare sig fredsfrågan, jordfrågan, hälsofrågan, befolkningsfrågan eller uppfostringsfrågan. Den ena som den andra måste gå med i en omvärdering av människans förhållande till jorden, till livet, till verkligheten, vilket betyder ett systembyte med allt vad därtill hör av samhällsomvandling.

Båda böckerna var långt före sin tid och fick ett svalt mottagande från kritik och publik till Elins djupa besvikelse.

Redan 1927 flyttade hon till Småland för att slå sig ner där hon tillbringat år av sin barndom hos morföräldrarna. Mellan sina många resor levde hon resten av sitt liv på Lilla Björka i Bergs socken där hon dog 1949.

En annorlunda skola

När Kerstin Hesselgren talade på skolans invigningsdag, annandag påsk 1925, berättade hon att tanken på en kvinnlig medborgarskola hade fötts samma år som kvinnorna fick rösträtt, alltså 1921. Hon erinrade också om att den första kursen i kvinnligt medborgarskap, den så kallade urkursen, hållits på Fogelstad redan 1922 och att det var den kursen som krävt en fortsättning, vilken sålunda nu blivit en permanent kvinnlig medborgarskola.

> Skolan vill ge sitt bidrag i arbetet för att bakom vårt medborgarskap måtte stå självständiga och ansvarsfyllda människor. Skolan måste arbeta genom att samla människor från olika arbetsfält och livsområden, från landsbygd och städer, till gemensamma studier och ömsesidigt utbyte. Den vill söka sambandet mellan handens, hjärnans och hjärtats arbete, mellan hemmets värld och samhället, mellan den enskilde och det allmänna.

Dessa rader som är hämtade från skolans första prospekt sammanfattar syftet med att starta en kvinnlig medborgarskola. I en artikel i Tidevarvet från våren 1925 kan man läsa en artikel med rubriken "Kvinnlig medborgarbildning" som likaledes kan ses som en programförklaring inför skolstarten. Den är inte signerad men är förmodligen skriven av Elisabeth Tamm eller Honorine Hermelin.

I artikeln sägs att det viktigaste är att lära sig se hur det offentliga livet samverkar med det privata, och tvärtom. Till skillnad från män har kvinnor en speciell förmåga som gör dem särskilt lämpade att se dessa samband. I enlighet med detta blev Medborgarskolans huvudsakliga bildningsämnen samhällskunskap och människokunskap, jämsides med det praktiska arbetet.

Träning i att genomföra ett sammanträde. Ebba Holgersson och Honorine Hermelin lyssnar uppmärksamt i bakgrunden. Foto i kommunarkivet, Katrineholm.

Man ville sätta in tidens psykologiska kunskaper i ett större sammanhang genom att anlägga också ett historiskt och filosofiskt perspektiv.

På schemat fanns därför två huvudämnen: "Historia och medborgarkunskap" samt "Praktisk själskunskap med etik och hygien". Dessutom ingick svenska språket i undervisningen där välläsning och muntlig framställning skulle stärka kvinnans självförtroende.

Förutom dessa teoretiska ämnen med tillämpningsövningar fanns nästan alltid gymnastik och lek samt körsång med på schemat. Gymnastikövningarna försiggick sommartid på den gamla dansbanan i parken, men de dagsprotokoll som finns bevarade avslöjar att det inte var helt ovanligt att deltagarna skolkade från dessa lektioner.

Några kursdeltagare njuter kaffepaus tillsammans med Ebba Holgersson i skolans trädgård. I bakgrunden skymtar mejeriet med festsalens fönsterkupor.

Till vänster:
Skolan hade bara två fasta lärare genom åren, rektorn Honorine Hermelin och Ebba Holgersson. De kompletterade varandra och deras personligheter präglade undervisningen.

Foton i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Skolan hade bara två fasta lärare, rektorn själv Honorine Hermelin, som undervisade i historia och praktisk själskunskap och Ebba Holgersson som hade medborgarkunskapen på sin lott. Deras undervisning kompletterades med extraföreläsningar av skilda slag.

Under åren 1924–34 hölls drygt tre hundra föredrag av ett sjuttiotal föreläsare. Bland dessa föreläsningar kan man urskilja vissa stora ämnesområden: "hygien", allmänna rättsfrågor och lagstiftning, kvinnor och deras livsinsatser, jord- och skattefrågor, religion och psykologi samt "personliga upplevelser".

Ämnesområdet hygien omfattade både samhällshygien och personlig hygien, och kunde behandla hur individen skulle hålla sig frisk och sund med renlighet, bra mat, frisk luft och motion, eller hur samhället skulle hållas friskt med god arbetsmiljö, bra bostäder mm. De allra flesta av dessa föredrag hölls av Ada Nilsson, som för övrigt var den oftast förekommande extraföreläsaren vid skolan.

Det största antalet föreläsningar under ämnesområdet rättsfrågor och lagstiftning rörde äktenskapslagstiftningen och lösdrivarlagen. Det var oftast advokaterna Elisabeth Nilsson och Eva Andén som stod för dessa.

Föreläsningarna om kvinnor och kvinnlig verksamhet handlade i regel om enskilda kvinnor som "gått sin egen väg". Bland dessa var Fredrika Bremer ett ofta förekommande föreläsningsämne. Även framstående män lyftes fram – Mahatma Gandhi tillhörde de mest populära. Flera av dessa föredrag hölls av Elin Wägner.

I ämnena religion och psykologi var Elin Wägner en av de flitigare föreläsarna. Föredrag om kväkarna var vanliga. Kväkarrörelsen tilltalade fogelstadkvinnorna, kanske framför allt Elin Wägner, med hennes uttalade idéer om pacifism och jämlikhet.

På Fogelstad hade kursdeltagarna ett eget forum, diskussionsklubbarna. Klubbarna hade två funktioner. Den ena var att träna kursdeltagarna i den praktiska delen av föreningslivet, hur man väljer interimsstyrelse, gör upp stadgar och skriver protokoll. Den andra var att fungera som kursdeltagarnas eget forum.

Skolans inträdeskrav löd: "att vara vid god hälsa och för vårkursen ha fyllt 20 år, för sommar- och höstkurserna 25 år". Från och med 1935 var alla kurser lika långa och inträdesvillkoren för samtliga kurser ändrades till 20 år och god hälsa. De flesta som deltog i en kurs på Fogelstad kom från Stockholm med omnejd, från Södermanland och Östergötland.

Skolan lyckades bra med sin målsättning att samla människor från olika arbetsfält och livsområden. Bland kursdeltagarna var lärarna i majoritet, vilket naturligtvis kan ha praktiska orsaker. Lärarna var lediga sommartid när de flesta kurserna hölls. Därefter kom, i två nästan lika stora grupper, hemarbetande kvinnor och industriarbeterskor. Att skolan lyckades locka så många industriarbetande kvinnor är intressant. Rimligen borde dessa haft svårare att delta, både av praktiska och ekonomiska skäl.

En förklaring kan vara att deltagarna kunde söka stipendium för en del av kursavgiften ur skolans egen stipendiekassa. Det var viktigt att kunna bereda plats även för dem som annars inte

Den första sommarkursen 1925. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

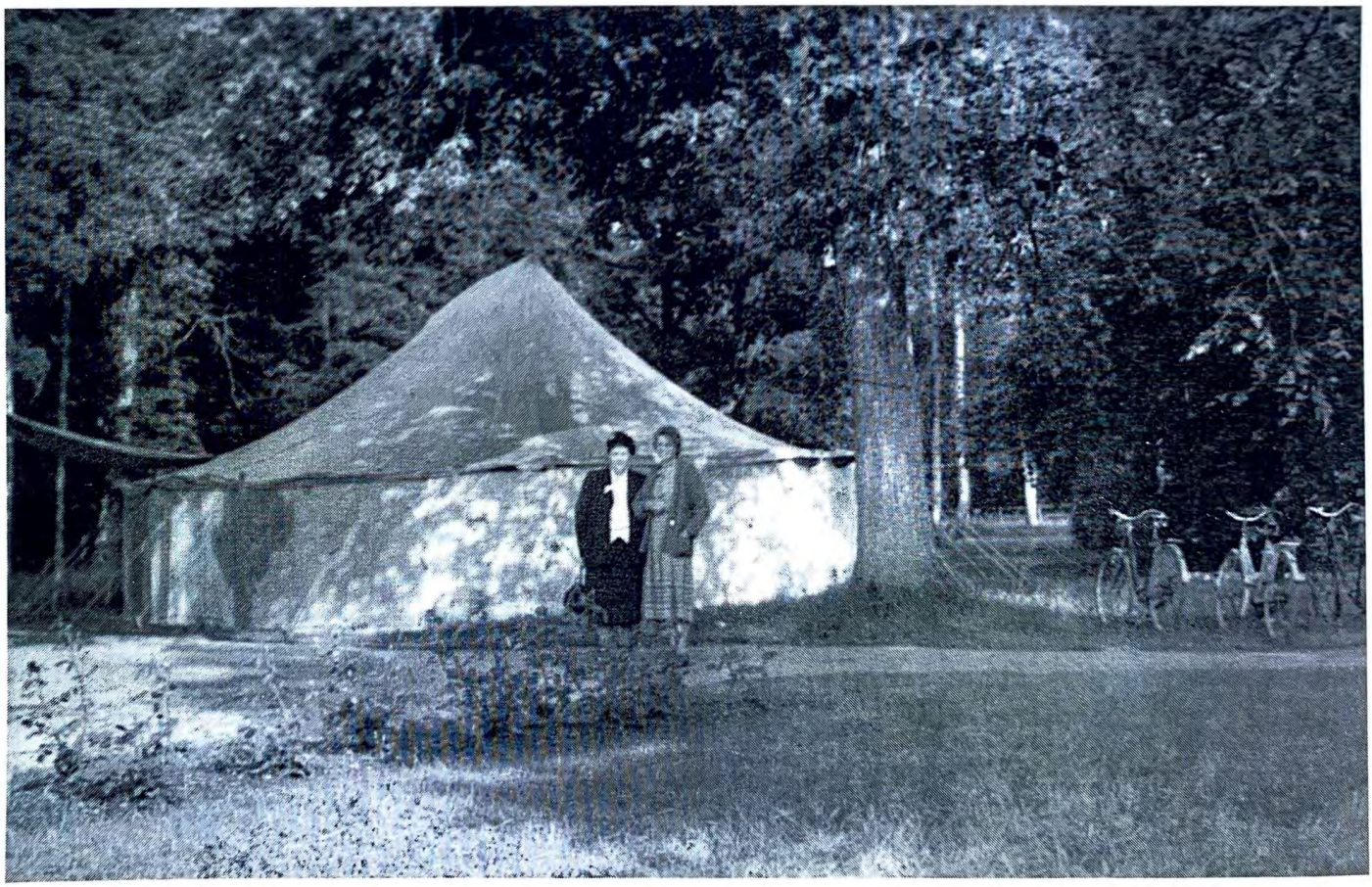
skulle ha någon möjlighet att delta i en Fogelstadkurs. Pengar till stipendiekassan söktes och erhölls från fonder, organisationer och enskilda personer. Det hände även att stipendiemedel togs från skolans övriga inkomster.

Från början var medborgarskolans kurser i huvudsak av tre slag: vårkurser, sommar- och höstkurser, samt fortsättningskurser. Vårkursen varade vanligen i två, tre månader och undervisningen

låg här på ett mer elementärt plan. Kursdeltagarna hade en lägre minimiålder, 20 år, medan de andra kurserna krävde att man var minst 25 år. I vårkurserna fick tillämpningsövningarna stor plats liksom praktiskt arbete i form av hemskötsel och sömnad.

Undervisningen på sommar- och höstkurserna låg på ett högre plan. Dessa kurser varade vanligtvis i tre veckor varför det var nödvändigt att koncentrera antalet ämnen och deras behandling. Inget hempraktiskt arbete ingick här. Fortsättningskurserna syftade till en fördjupning i något eller några teman. Verksamheten här byggde i stor utsträckning på diskussioner med utgångspunkt från föreläsningar eller inledningar av kursdeltagare eller föreläsare.

Skolan inrymdes i den före detta inspektorsbostaden där salen fungerade som både föreläsningssal och matsal. När en kursdeltagare, på grund av värmen, svimmade mitt under en föreläsning, insåg man att det behövdes större lokaler och mejerivinden byggdes om till föreläsningssal.

Ett stort militärtält i skolans trädgård löste matsalsproblemet. Foto i kommunarkivet, Katrineholm.

"Jag älskar en ljusblå färg, jag älskar en gammal vind, färgen på mejerivindens bjälkar" – skolans älskade festsal. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Väggarna kalkades vita. Takbjälkarna målades i en vacker ljusblå färg. En snickare anlitades för att tillverka kopior av ett par vackra rokokosoffor som stod i huvudbyggnaden. Klädda med kretong placerades dessa i föreläsningssalen som dessutom kompletterades med blåmålade bänkar att sitta på. Salen pryddes dessutom av en taffel och kopparbunkar med dagsfärska blommor. Det är inte att undra på att föreläsningssalen allmänt kom att kallas "festsalen".

Honorine Hermelin anskaffade från Södermanlands regemente ett avlagt officerstält som fortsättningsvis användes som matsal.

Femton rum hade inretts i inspektorsbostaden för inkvartering av kursdeltagarna. Snart nog stod det klart att dessa rum inte räckte till. Ett flertal stugor runt skolan ställdes i ordning. Parkstugan, Dübens, Vita huset och Rosenhane var några fantasiklingande namn på kursdeltagarnas boningar.

Skolans ekonomi baserade sig i första hand på kursdeltagarnas avgifter samt de naturaförmåner som följde med Elisabeth Tamms överlåtelse av det gamla förvaltarbostället. Det rörde sig

Lili Meth, skolans legendariska kokerska.

Till höger.
Skolan ville åstadkomma ett samband mellan handens, hjärnans och hjärtats arbete. Alla hjälpte till i skolhushållet.

Foton i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

om exempelvis kött och mjöl från Fogelstad samt produkter från trädgården, vedgården, mejeriet och hönsgården. I princip skulle alltså verksamheten vara självförsörjande.

Det är emellertid uppenbart att Elisabeth Tamm var skolans ekonomiska garant i flera bemärkelser. Förutom att hon överlät förvaltarbostället med tillhörande förmåner och tog på sig ansvaret för drift och underhåll, så framgår det att hon då och då dessutom blev tvungen att bidra med kontanter. Även de övriga i skolans ledning lämnade bidrag till skolans ekonomi och gästföreläsarna tog oftast inte betalt.

Skolan sökte inte och tog heller inte emot bidrag från vare sig stat eller landsting. Det ansågs vara principiellt viktigt att kunna vara fri vid planläggningen av skolans arbete. Man ville inte vara en bidragsberoende institution.

Skolan leddes av en grupp bestående av Ada Nilsson, Elin Wägner, Kerstin Hesselgren, Elisabeth Tamm, Honorine Her-

melin och Ebba Holgersson. Dessutom fanns en stor samling kvinnor som tillsammans med ledningsgruppen utgjorde det så kallade förtroenderådet. Det är svårt att klargöra vilket inflytande detta förtroenderåd hade. Vanligtvis träffades man bara en gång per år, vilket talar för att ledningsgruppen hade det största inflytandet över skolans verksamhet.

Som lärare hade Honorine Hermelin och Ebba Holgersson stor frihet att själva utforma den pedagogiska verksamheten. Det fanns alltid utrymme för improvisation. Så måste det vara för att undervisningen, enligt skolans målsättning, skulle anknytas till dagsaktuella frågor och att kursdeltagarna skulle medverka med egna erfarenheter.

En bärande tanke var att alla har något att bidra med. Av den anledningen sade man "kursdeltagare" i stället för elever. Rektorn menade att de som deltog i kurserna hade stor livserfarenhet att förmedla och att det var mycket viktigt att ta vara på denna rika skatt.

De så kallade hembygdsaftnarna är ett exempel på hur man kunde göra för att dela med sig av sina erfarenheter. På somrarna samlades deltagarna i gröngräset. Under kulna höstkvällar var den värmande brasan en given samlingsplats. En av deltagarna fick, helt oförberett, ta plats i den berömda korgstolen och berätta något – vad som helst – ur sin egen erfarenhet. Kanske valde hon att berätta om sitt liv som lärarinna långt uppe i norr, hur hon började rulla cigarrer som fjortonåring eller om hur vattenkraft fungerar.

Det var inte ämnet i sig som var det viktigaste. Det var att *alla har något att bidra med* – en grundsyn som återkommer. Honorine hade en god förmåga att få de flesta att tala, även de som påstod sig inte ha något att berätta.

Under medborgarskolans trettioåriga existens strömmade över två tusen kursdeltagare till Fogelstad. De kom från alla tänkbara miljöer. Kursåret 1933 fanns följande yrken representerade hos kursdeltagarna: barnavårdsfunktionär, barnsköterska, bibliotekarie, bokhandelsbiträde, dispensärsköterska, fotograf, hembiträde, husmor, kantor, kartritare, konsulent, kontorist, lektor, läkare, lärarinna, sjuksköterska, skrivbiträde, socialarbetare, stude-

"Efter lektionen tågade alla i samlad trupp till tvättstugan där var och en fick sköta om sin tvätt, och där tvättades med liv och lust tills det efterlängtade elvakaffet kom, det inmundigades då på klappbryggan under skämt och prat." Utdrag ur dagsprotokollet 21 maj 1930. Foton i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Serenad för Ada och Honorine.

Till vänster:
Bara att få vistas på Fogelstad var för många av kursdeltagarna en ovan och härlig upplevelse av frihet från vardagens slit och omsorger.

Till höger:
Kursdeltagarna turades om att delta i det praktiska arbetet.

Samtliga foton i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Utflykt till sjön Aspen, 1925. Kursen på Fogelstad var för många också något av ett sommarlov.

Nyvaken kursdeltagare. Nattsömnen blev inte alltid så lång. Det fanns ofta så mycket att diskutera.

Samtliga foton i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Gymnastik på dansbanan i parken, en övning som inte hörde till de mest populära.

rande, sömmerska, tandtekniker, textilarbetare, tobaksarbetare samt tändsticksarbetare.

Också beträffande ålder var variationerna stora. Åldersgränserna på 20 respektive 25 år tummades det på, då den lovande 19-åringen Göta Rosén deltog i en kurs. Det berättas också om den 82-åriga Mathilda von Koch som med liv och lust deltog i skolans arbete både som lyssnare och debattör.

Många kursdeltagare har vittnat om Fogelstad som en plats för möten mellan människor och idéer. Här fanns det plats för allt och alla. Moa Martinsson (kursdeltagare 1928) skriver i Tidevarvet efter sin vistelse:

> Det gick som en underton genom alla lärdomarna på kursen att i alla åskådningar (utom den som håller på dubbelmoral) finns något att lära, något att ta fatt på och dra nytta av i kampen för rätt till liv och rätt till livet.

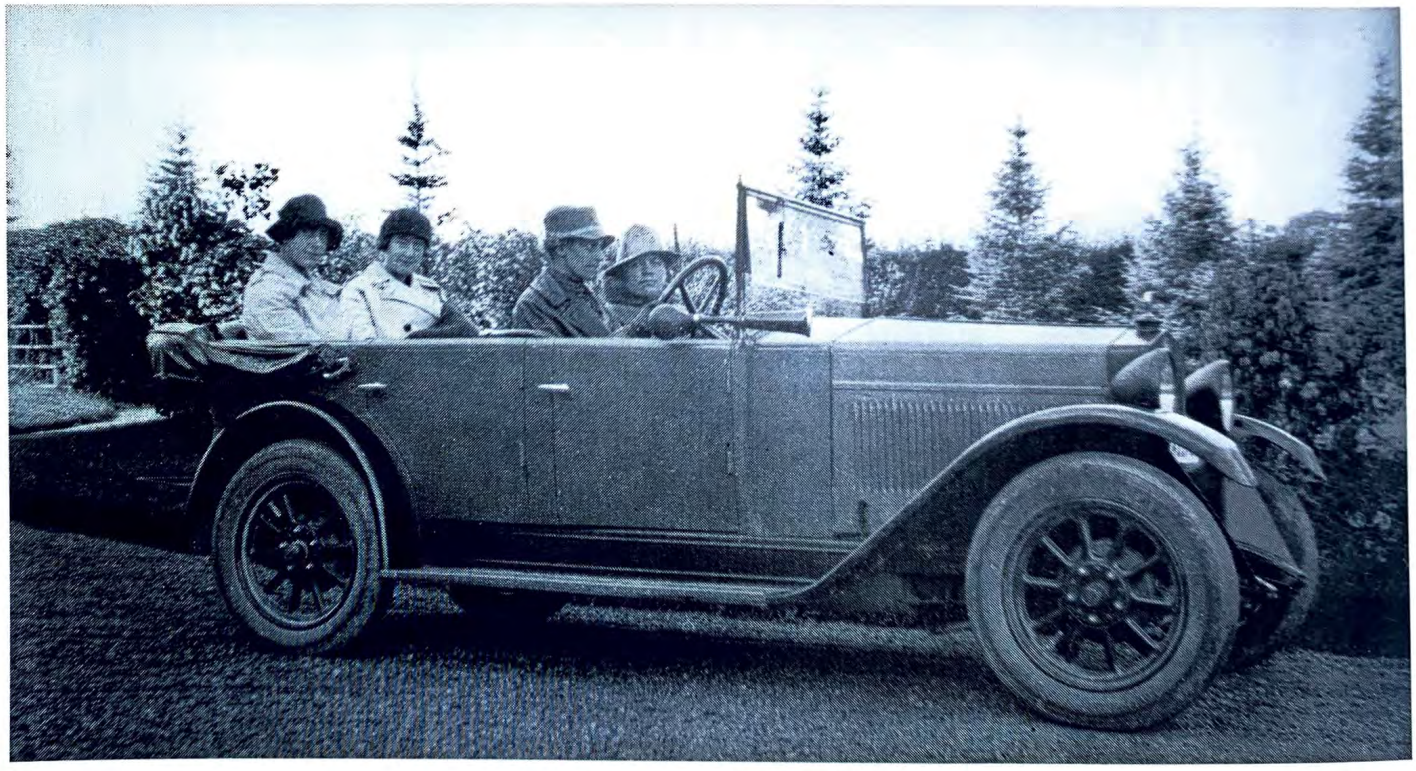
Andra ord som ständigt återkommer är trygghet, gemenskap, vänskap och kamratskap. Stor möda lades också ner av Honorine Hermelin när det gällde att skapa en god miljö på skolan för att underlätta människors möten. Hon var till exempel mycket noga med hur hon placerade kursdeltagarna tillsammans i rummen.

Ett annat viktigt tema i minnena är att skolan ingett mod, och i samband med detta ofta också förhoppningar eller framtidstro.

Honorine och pedagogiken

Rektor Honorine Hermelin var den som i stor utsträckning präglade skolans verksamhet. Hon var en mycket skicklig pedagog, vilket är omvittnat i många olika sammanhang.

Honorine var påverkad bland annat av Grundtvigs folkhögskoletankar. Grundtvig var en dansk präst och författare, pionjär inom den danska folkhögskolan där ideologin präglades av romantisk nationalism, andlighet och kristen humanism. I svensk tappning kom dock det religiösa och nationella draget att tonas ner. På 1860-talet fick vi i Sverige nya kommunallagar som gav kommunerna ökat självstyre och det blev folkhögskolornas upp-

Honorine Hermelin och Ada Nilsson i "Billan" på väg till valmöte i Nyköping 1928. I baksätet Honorines halvsystrar Barbro och Carin, musiker vid mötet enligt tidningen Tidevarvet. Foto i Nordiska museets arkiv.

gift att ta hand om medborgarnas behov av praktisk skolning i samhälls- och medborgarkunskap.

Kvinnliga Medborgarskolan hade, åtminstone i början av sin verksamhet, en hel del kontakter med folkhögskolevärlden. Mest förbindelse hade man med närbelägna Åsa folkhögskola där Honorine Hermelin under många år ingick i skolans styrelse.

Honorine var också engagerad i den så kallade hemgårdsrörelsen som var den svenska motsvarigheten till den engelska settlementrörelsen där man arbetade för att få till stånd kontakter mellan samhällsklasserna. Detta kunde ske genom att man anordnade sommarmöten mellan studentskor och arbeterskor. Sådana sommarmöten hölls på Fogelstad redan 1918 och 1921, alltså innan Medborgarskolan startat. Flera av de kvinnor som vi senare stöter på som aktiva Fogelstadkvinnor, exempelvis Kerstin Hesselgren och Ebba Holgersson, var också tidigt engagerade inom hemgårdsrörelsen.

Ur dessa sommarmöten växte stugrörelsen fram. Verksamheten gick helt enkelt ut på att köpa eller hyra sommarstugor där kvinnor från olika arbetsområden kunde umgås och vila ut under sommarhelger. Hemgårdarnas och stugrörelsens verksamhet hade, förutom de personrelaterade kopplingarna, också ideologiskt mycket gemensamt med Fogelstad. Verksamheten inom hemgårdarna och stugrörelsen utgick från idealet om en socialt aktiv och personligt engagerad kristendom och karaktäriserades av tron på samförstånd och samarbete över klassgränser.

En väg att nå ett gemensamt gott samhälle var att bygga broar över klassklyftor, liksom att motarbeta alla andra faktorer som håller människor isär. Detta var en bärande tanke hos fogelstadkvinnorna.

Sin lärarinneutbildning påbörjade Honorine Hermelin vid Anna Sandströms seminarium i Stockholm läsåret 1905 – 1906. Anna Sandström tillhörde landets främsta reformpedagoger och skolledare. Hon publicerade sina första pedagogiska debattskrifter i början av 1880-talet. Med dessa inledde hon sin livslånga kamp mot formell kunskap till förmån för en levande, åskådlig kunskap om livets realiteter.

År 1927 publicerade Honorine Hermelin en skrift med titeln

Elisabeth Tamm, Honorine Hermelin och Ada Nilsson tillsammans med två okända vänner. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

"Den nya skolan och den gamla". Denna skrift är en viktig källa till Honorines pedagogiska referenser. Hon refererar bland annat till den nya amerikanska skolan med filosofen John Dewey som upphovsman. Det var en skola "som inte ger kunskap till snobberi, men som är verkstaden och samhället i miniatyr och därför fostrar till den demokrati, som vi ännu aldrig sett".

Personlighetsutveckling var ett nyckelbegrepp när det gällde skolans pedagogiska utformning. För Honorine Hermelin var idealet en skola där individen fick möjlighet att utvecklas efter sina egna förutsättningar.

Ebba och Komtemåtta

Ett självklart ämne på schemat var "praktisk medborgarkunskap". Undervisningen i detta ämne förmedlades av Ebba Holgersson. Ebba var en av deltagarna i den så kallade urkursen 1922 och återvände sedan till Fogelstad år efter år som lärare. Ebba var

utbildad till lärarinna men också kommunalpolitiskt verksam i Johannishus i Blekinge. Till skillnad från Honorine Hermelin bosatte sig dock Ebba aldrig permanent på Fogelstad.

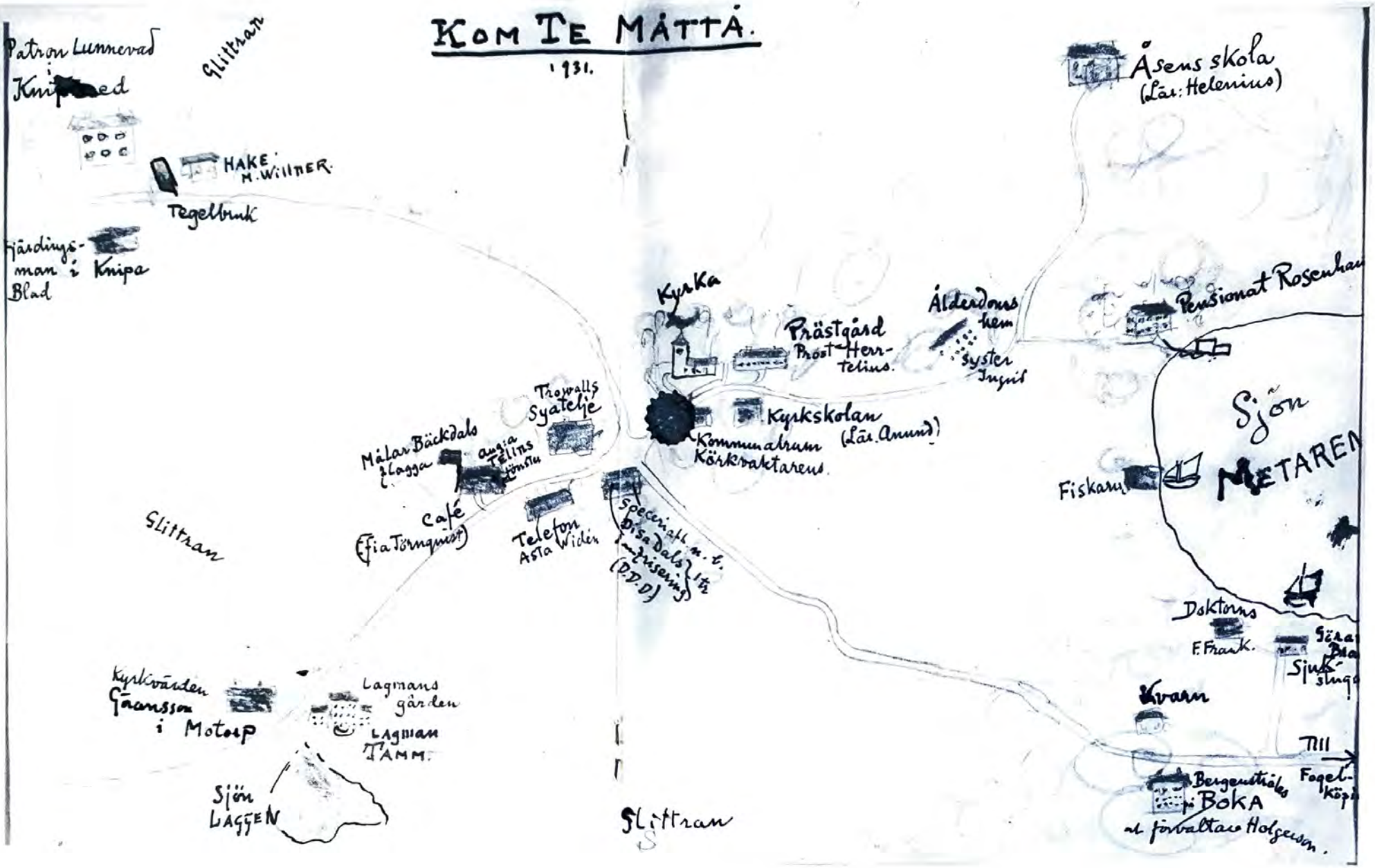
I praktisk medborgarkunskap lärde Ebba Holgersson ut mötesteknik och föreläste om kommunala och statliga angelägenheter, om rättsväsende och lagstiftning på olika områden. Vidare föreläste hon om hur stat och kommun var organiserade, om landstinget, den kyrkliga kommunen och om val på olika nivåer. Ebba kritiserade det proportionella valsystemet som hon ansåg försvårade ett personligt ställningstagande i olika politiska frågor. Denna åsikt delade hon för övrigt med de flesta inom skolans ledning.

Ebba hade konstruerat en "låtsaskommun" som hon kallade Komtemåtta. Där fick kursdeltagarna möjlighet att träna sig i att vara aktiva medborgare på ett konkret men ändå lättsamt och lustfyllt sätt.

När kursen pågått några dagar anordnades mantalsskrivning i Komtemåtta, och med fingertoppskänsla delade Ebba ut de olika rollerna i kommunen. Nu fick kursdeltagaren en ny identitet. Helt plötsligt fann hon sig i prosten Grolles kläder, eller kanske som pensionatsföreståndarinnan Angelika Rosenhane som innehade ett pensionat för bättre damer. Ebba Holgersson själv iklädde sig rollen som förvaltare Erik Holgersson, medan rektorn alltid var Beate-Sophie Bergenstråle, excentrisk ägare till Boka gård.

Det finns flera kartor över Komtemåtta där det framgår att Komtemåtta ligger i Söderbottens län nära Fogelköpings stad vid ån Glittran och sjön Metaren. Kyrkan ligger, som sig bör, mitt i byn omgiven av kvarn, tegelbruk, sockenstuga och ålderdomshem.

I Komtemåtta rådde stor aktivitet. Tidvis höll man sig med en egen tidning, Komtemåttakuriren, samt tidskriften Långsikt och Närsyn. Det fanns också en husmodersförening, en idrottsförening samt en nykterhetsloge. Men först och främst ägnade man sig åt kommunala och politiska angelägenheter. Var det riksdagsval i Sverige så var det också riksdagsval i Komtemåtta. Kursdeltagarna deltog med liv och lust i valrörelsen där de pla-

En av kartorna över låtsaskommunen Komtemåtta. I Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Så här kunde Komtemåttas innevånare te sig när de framträdde i all sin glans. Foto i Nordiska museets arkiv.

Kursdeltagarna fick uppleva delar av den klassiska litteraturen som ett led i undervisningen. Ibland uppförde de valda stycken i festsalen på mejerivinden. Foto i Nordiska museets arkiv.

cerats i olika partier, utan någon hänsyn tagen till egna politiska åsikter utanför komtemåttavärlden.

Det kommunala livet i Komtemåtta bestod av sammanträden i olika nämnder och styrelser. Från dessa finns en mängd protokoll som ger en livfull bild av de angelägenheter som dryftades i Komtemåtta.

Ett ärende som ofta återkom i skolrådet var en ansökan från skollärarinnan, fröken Rosén, om tjänstledighet för att kunna delta i en kurs på Kvinnliga Medborgarskolan. Debatten som följde var livlig, men fröken Roséns ansökan tillstyrktes dock till slut.

Det var självklart ett genialiskt pedagogiskt grepp att genom rollspel ge liv åt den torra medborgarkunskapen på detta vis. Här kunde även de lite blygare finna trygghet i en roll att gömma sig bakom.

Det hände faktiskt också att den gamla komtemåttaidentiteten kunde komma till användning efter avslutad kurs. Alla gamla kursdeltagare känner till historien om den nyblivna riksdagskvinnan som skulle begå sitt jungfrutal i kammaren och då hon

på darrande ben närmar sig talarstolen plötsligt får kraft och mod genom att återigen träda in i rollen som prosten Grolle i Komtemåtta!

Alla var där!

Att tänka sig en skola – för kvinnor – dit samtidens mest framstående författare, konstnärer, tänkare och debattörer kommer för att undervisa av egen kraft och glädje, kommer för att platsen och verksamheten är så lockande och har så stark dragningskraft att de inte kan hålla sig därifrån – den tanken är svindlande. Så fungerade Fogelstad i flera decennier, något som är närmast okänt idag. Såväl nationellt som nordiskt och internationellt fick Kvinnliga Medborgarskolan gehör. Deltagare, lärare och gäster kom från många olika länder.

Alla var där, men inte bara de kända och omtalade, alla sorters människor var där, möttes som jämlikar, många yrken representerade. Många elever har vittnat om den avgörande betydelse vistelsen på Fogelstad hade för deras framtida utveckling.

> I början vara jag okritiskt entusiastisk. Sedan vågade jag bli skeptisk. Åtskilligt av vad man sade på Fogelstad föreföll mig för vagt. Det verkade som om man i vissa väsentliga frågor aktade sig för att ställa saken på sin spets, exempelvis då det gällde våldsmentaliteten hos nutidens kommunistiska regimer. Men när jag varit på Fogelstad några gånger och sett hur olika människor var, som strömmade dit förstod jag, att om skolans ledning hade haft en mera kategorisk inställning så hade många aldrig vågat sig fram med sina åsikter! Man fick lära sig respekt för andras egenart.
>
> Blenda Dahlberg från Göteborg

> Fogelstad var vår första kontakt med yttervärlden. Det som betytt mest för mig av allt jag upplevat där var den skolans förmåga att ta industriens människor på allvar. Rektorn har alltid velat låta var och en säga sitt. Det har missförstått ibland. Man har tagit det för att hon inte visste var hon själv stod. Man tyckte väl att hon borde ha

> avbrutit eller sagt emot. Men hon ville låta var och en säga sitt, just på sitt sätt och från vilket arbetsområde det än gällde – utan att störas. Det är ont om sådana människor.
>
> Fabriksarbeterskan Karin Nilsson från Norrköping

Till föreläsarna hörde en kärntrupp förutom de fem i konstellationen. Ebba Holgersson var den enda fasta lärarkraften utöver Honorine Hermelin själv. Emilia Fogelklou, Gerda Lundeqvist, och Siri Derkert återkom år efter år. Honorines halvsystrar Carin och Barbro Hermelin var trogna krafter liksom de kvinnor som stod för all mat och dryck för kursdeltagare och många gäster, Lili Meth, Ruth Gustafsson, Anna-Greta Karlsson och Eda Carlsson.

Emilia Fogelklou.

> Det märkligaste med diskussionerna på Fogelstad är deras överraskande frimodighet. Från skilda arbeten och samhällskanter törs man här tala rent ut [...] också under starka motsättningar. Man sätter gärna in sakerna i konkreta sammanhang, så att man ej blott rör sig med åsikter, utan åskådligt flyttar in verkligheten.

berättar författaren och teologen Emilia Fogelklou i sin bok "Resfärdig" där hon har ett kapitel om skolan. Hon fortsätter:

> Föredragshållarna blev genom dessa fria diskussioner också i hög grad kunskapsinhämtare och lärde sig [...] upptäcka de oväntade situationsgenombrott som ruckar på teorigränser.

Författaren Elsa Björkman-Goldschmidt bodde i ett torp på Fogelstads mark och hade således dubbel anledning att delta i skolans arbete. Två av dåtidens mest uppburna skådespelerskor Manda Björling och Gerda Lundeqvist turades om att studera in dikter och scener ur skådespel med kursdeltagarna, vilka sedan spelades upp inför hela kursen. De undervisade också i tal- och röstträning. Elsa Stenhammar, musiker och systerdotter till Elfrida Andrée, var under många år skolans sånglärare. Siri Derkert, konstnär, kanske mest känd för sina utsmyckningar i tunnelbanestationen vid Östermalmstorg i Stockholm, undervisade i bildkunskap.

Elsa Stenhammar.

Utmanande synpunkter? Ada Nilsson och Gerda Lundeqvist omgivna av kursdeltagare lyssnar eftertänksamt till Siri Derkert.

Till de återkommande gästerna hörde den finska författaren Hagar Olsson. Hennes omdöme om skolan var att "där kan man andas framtidsluft" och i tidningen "Svenska pressen" skrev hon:

> I det vardagliga livet stöter man ju alltid på det som skiljer människorna åt – det blir ett osynligt galler som omöjliggör gemenskap mellan individerna såväl som nationerna – på Fogelstad möter man överallt, i stort som i smått, det som förenar dem, den gemensamma urgrunden, humaniteten.

Flitiga gäster var också den danske religionshistorikern Vilhelm Grönbech, barnbokskonstnären Elsa Beskow med make Natanael Beskow, radikal teolog och social banbrytare, samt Sveriges första personalkonsulent Herta Svensson. Några namn

Samtliga foton i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

i den långa raden av tillfälliga gäster är Elfrida Andrée, musiker, kompositör och Sveriges första kvinnliga domkyrkoorganist, den sovjetiska ambassadören Alexandra Kollontay, Sveriges första kvinnliga läkare Karolina Widerström och Elsa Brändström som brukar kallas Sibiriens ängel för sina exceptionella insatser i Ryssland under och efter första världskriget. Engelskan Marion Fox lär ha sagt att hon kände "the spirit" när hon var på Fogelstad trots att hon inte förstod mycket av diskussionerna.

Moa Martinsson gick vårkursen på Fogelstad 1928 och har vittnat:

> Här togs nya skikt i min hjärna i bruk. Det jag läst och lärt på egen hand borta i torpet kom till nytta. Jag fick resonans för det jag talade om. Mina små talanger, både praktiska och rent litterära, kom till sin rätt [...]Stora luckor hade jag i min uppfostran, litterärt och akademiskt sett. Men det fanns stora luckor i de bildades vetande också, vad det gällde samhället och anonymt folk, så det jämnade ut sig.

Några andra författare som kom till Fogelstad var Harry Martinsson, Marika Stjernstedt och Jeanna Otherdahl.

De bärande idéerna

När Kvinnliga Medborgarskolan nu uppmärksammas är det för att skolan framstår som ovanlig och för att dess idéer verkar lika aktuella i dag som då, ja fortfarande framstår som radikala. Men vill man lära känna dessa idéer närmare, finns ingen samlad programförklaring att tillgå. Man får läsa vad de tongivande kvinnorna sagt och skrivit i olika sammanhang, man får lyssna till kursdeltagares berättelser och man får studera hur idéer och teorier tog sig konkreta uttryck i skolans undervisning och liv.

Fogelstadkvinnorna hörde alla hemma i en liberal politisk tradition. De var samtliga engagerade både i tidningen Tidevarvet och i Frisinnade Kvinnors Riksförbund. Den första kursen på Fogelstad, den så kallade urkursen, 1922, vände sig till medlemmarna i detta förbund.

Honorine Hermelin, Elisabeth Tamm, Kerstin Hesselgren och Herta Svensson 1921. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

När Kvinnliga Medborgarskolan kom till riktade den sig emellertid, som framgått, inte till anhängarna av någon viss partipolitisk inriktning. Skolan ville få till stånd en självständig kvinnlig idédebatt ovan partigränserna. För att citera Ada Nilsson:

> Skolans diskussion skulle vara fri, rättesnöret tolerans och villighet att förstå andra parters synpunkter.

Skolan var alltså ett partioberoende kvinnligt initiativ.

Om man inte har ett partiprogram som samlingspunkt, vad blir då den gemensamma nämnaren för ett skola som vill utbilda för politiskt engagemang? På Kvinnliga Medborgarskolan var det medborgarskapet man samlades kring, alltså möjligheten och skyldigheten för kvinnorna att som fullmyndiga medborgare delta i samhällslivet, spela en roll och påverka. De ledande fogelstadkvinnorna var mycket olika personligheter och

Elin Wägner och Elisabeth Tamm, 1921. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

hade i många frågor olika uppfattningar, men för dem alla var medborgarskapet den bärande idén.

Skolan skulle ge kursdeltagarna de nödvändiga verktygen, de praktiska kunskaper som krävs för en samhällsinsats. Men hur skolar man till politisk insats utan att också skola ideologiskt?

I stället för ideologisk indoktrinering gav skolan på Fogelstad först en bred och djup orientering i de politiska och samhälleliga frågorna, *alltid* med historisk bakgrund. Därutöver fick kursdeltagarna träning i självständigt tänkande, i att ta ståndpunkt och göra egna val.

Karakteristiskt för skolan var att det *aldrig* var fråga om att förse kursdeltagarna med färdiga svar. Skolan ville *väcka* kvinnorna, inte styra in dem på den ena eller andra vägen.

Det man intensivt arbetade med var *frågorna.* I princip togs hela den aktuella samhällsproblematiken upp. Men några frågor återkom oftare än andra, frågorna som låg till grund för skolans verksamhet: kvinnosaken och samhällsutformningen, inbegripet frågor som rörde skola och utbildning. Därtill kom frågorna om krig och fred och om jorden.

KVINNOSAK OCH SAMHÄLLSSYN. Fogelstadkvinnorna betonade att samhället var utformat av männen, utan kvinnliga perspektiv och kvinnlig erfarenhet. I detta samhälle var kvinnorna därför främlingar. De var hänvisade till hemmet.

Männen var alltid värdemätare i samhället. Till vilken grad kan illustreras med ett lite dråpligt exempel från en kvinnokongress, som Elin Wägner deltog i på 30-talet. Till och med denna kvinnoförsamling inledde självklart sitt förslag till programförklaring med "Kvinnorna är likvärdiga med männen på följande punkter..." Elin Wägner invände: "

> Borde man inte skriva: Männen är likvärdiga med kvinnorna på följande punkter..."

Kvinnorna hade en annan syn än männen på samhällets problem. De utgick från det privata livet och var präglade av dess nära och personliga relationer. De var av en kulturellt betingad särart och hade därför speciella bidrag att ge i samhällsarbetet. Både män och kvinnor måste "just i sin olika egenart ... göra sig gällande vid skapandet av samhällets former", sade Elisabeth Tamm.

Hur såg då det annorlunda samhälle ut som fogelstadkvinnorna drömde om och ville verka för? När musikteatern "O Fåglastad" somrarna 1998 och 1999 gav Kvinnliga Medborgarskolan en kort men tändande återuppståndelse vid Fogelstad säteri, gick som en röd tråd genom hela spelet frågan: Vad för slags samhälle vill kvinnorna ha? Ja, vilket samhälle var det?

Fogelstadkvinnorna tillhandahöll ingen färdig modell för det framtida samhälle de önskade. Och detta är ett viktigt drag i hela deras synsätt. De menade att det inte kan finnas något *fast* ideal för ett samhälle. Ett samhälle måste få *växa* fram. Värderingar och visioner ligger i botten på samhällsarbetet, men vart de slutligen leder kan inte förutses.

I stället för ett hierarkiskt, alltså rangordnat samhälle, där männen och deras värderingar hela tiden är norm, ville Fogelstadkvinnorna arbeta för ett samhälle som präglades också av kvinnors sätt att värdera och verka.

> Allt angår kvinnorna och vad de tycker angår alla.
>
> Ur Tidevarvet.

Fogelstadkvinnorna ville ha ett samhälle där förhållandet mellan män och kvinnor var jämlikt och där både män och kvinnor kunde få fritt utvecklas som personligheter.

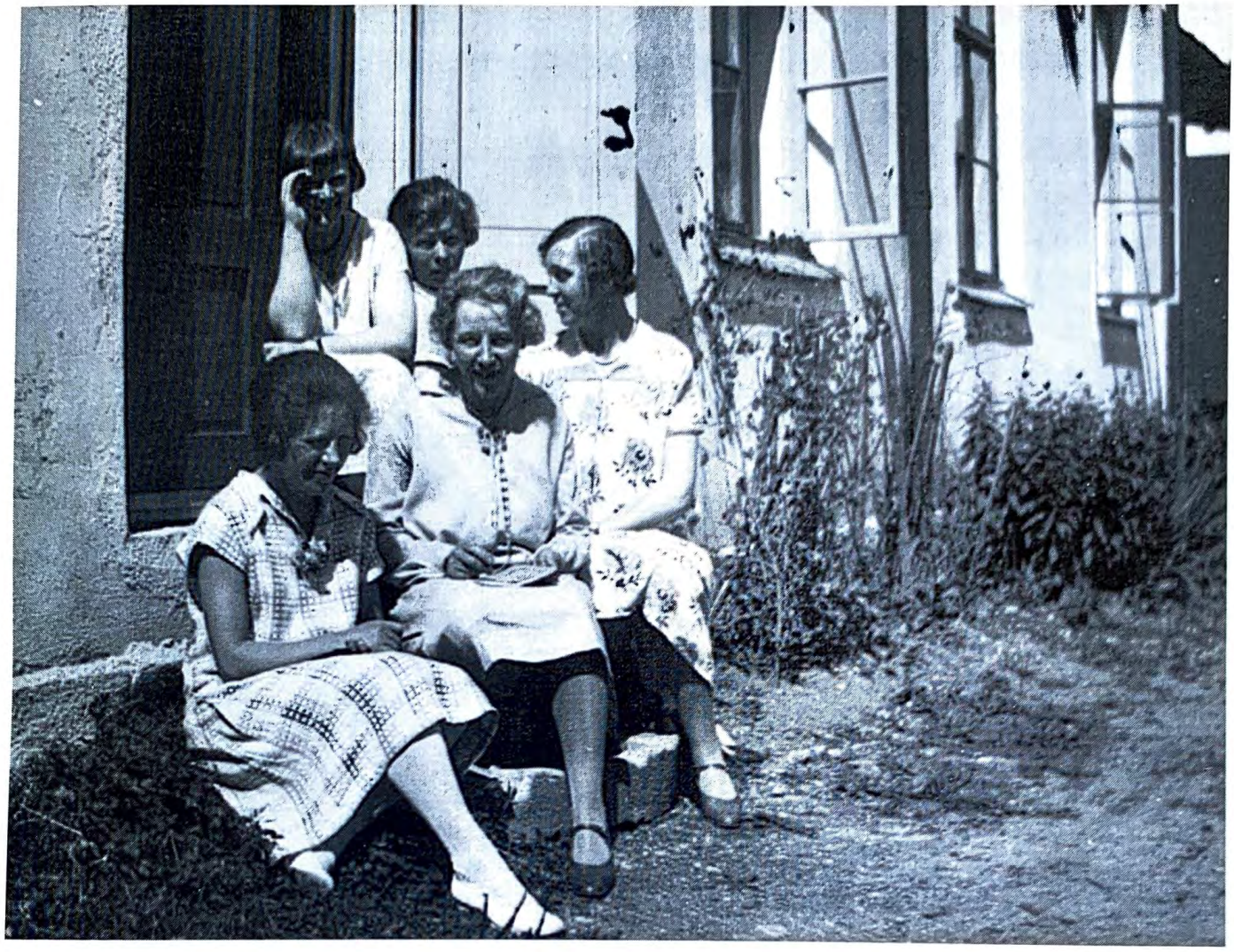
De ville inte kamp mot männen utan samarbete, de ville söka det som förenade snarare än att hamna i motsatsställning. "Mäns och kvinnors intressen kan icke i grunden och på lång sikt skiljas från varandra", konstaterar Elin Wägner.

Kvinnorna skulle tillföra samhällets offentliga sfär sina erfarenheter från det privata livet och på så sätt upphäva den motsättning mellan offentligt och privat som var typisk för det manligt präglade samhället.

Klart var att om kvinnorna fick inflytande i samhället skulle det leda till andra sätt att se och prioritera, till en ny syn på vad som var politiskt viktigt. Sådant som handlade om kvinnor, barn, skola, omsorg, fred och ekologi skulle vara likvärdigt – eller överordnat – ekonomi, industri, förvaltning och försvar.

Att Kvinnliga Medborgarskolans idéer gjorde ett så djupt intryck berodde på att de samtidigt omsattes i praktiken. De präglade skolmiljön. Det var inte bara genom övningarna i Komtemåtta som kursdeltagarna lärde sig demokratiskt agerande. Hela skollivet byggde på allas delaktighet och samarbete.

På den tiden var det något ganska oerhört att alla från första stund sade du till varandra, och när man inte talade om elever

Kursdeltagare utanför bostadsrummen Rosenhane
Foto i kommunarkivet, Katrineholm.

utan om kursdeltagare var det en markering av att alla både gav och tog. Det ovanliga hos de vanliga människorna fick komma till sin rätt. Och när skolledningen skapade en atmosfär av hem och samhörighet var det ett exempel på vad kvinnligheten kunde tillföra samhällsgemenskapen.

Kursdeltagarna tog med sig hem inte bara teoretiska kunskaper och resonemang utan en upplevelse av demokrati i funktion.

> Skolan har praktiskt lyckats att på grundval av blandade åskådningar, yrken och åldrar skapa samvaro och samhörighet på klasslös grund.
>
> Ragna Kjellgren.

JORDFRÅGAN. Bland de frågor som på ett särskilt sätt engagerade fogelstadkvinnorna och som ständigt återkom i föreläsningar och diskussioner intog jordfrågan en framträdande plats.

"Fred med jorden" hette den bok som Elisabeth Tamm och Elin Wägner gemensamt gav ut 1940. Inledningsorden är monumentala och tankeväckande:

> Jorden är ej skapad av människohänder, men människohänder har slagit under sig jorden.

När Elisabeth Tamm, storgodset Fogelstads ägare och brukare, ständigt återkom till jordfrågan, var det bland annat därför att hon reagerade mot den begynnande mekanisering och kapitalisering av jordbruket som hon såg omkring sig. Jorden är inget livlöst ting som kan betraktas bara som kapital och ingå i ekonomiska spekulationer, menade hon. För henne handlade jordfrågan mycket om att bruka jorden rätt och ha rätt inställning till den.

> Bakom måste ligga kärleken till jorden, som väcker ansvarskänsla för jorden. Den allenast ger rätt att besitta jord.

Elisabeth Tamm kom att ägna mycken kraft åt just besittningsrätten. Hon ville få till stånd en tryggad besittningsrätt för dem som brukade men inte ägde jorden. Därför försökte hon blåsa liv i en gammal upplåtelseform, den så kallade åborätten, vilken innebar ärftlig besittningsrätt mot årlig avgäld på obegränsad tid. Innehavaren ägde hus och inventarier men kunde inte skuldsätta jorden, vilken tillhörde staten. En ny lag om åborätt antogs 1926.

För att praktiskt främja idén överlät Elisabeth Tamm 1934 hundra tunnland jord att upplåtas som åborätter till lämpliga arbetslösa personer. Entusiasmen hos departementet var begränsad och först efter åtskilliga turer blev det till slut fem åborätter på Fogelstads före detta ägor.

Elisabeth Tamm tycks tidigt ha varit ekologiskt medveten.

Huvudbyggnaden på Fogelstad säteri, "Stora Huset". Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Hon höll fast vid gamla jordbruksmetoder med naturlig gödsel och ledde bort överflödigt vatten på ett sätt som liknade naturens eget underjordiska ådernät. Så fascinerad var hon av detta täckdikningsföretag att hon hos textilkonstnärinnan Maja Fjaestad beställde en stor biblioteksmatta, i vars mönster man ser grödornas rötter söka sig genom den väldränerade jorden mot täckdikningsrören och grundvattnet! (Mattan finns fortfarande på Fogelstad säteri, om än numera för sliten för att vara i dagligt bruk.)

Maren Holebakk kom som ladugårdselev till Fogelstad 1930. Hon blev så småningom godsets arrendator under många år. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Elin Wägner har beskrivits som "en människa som såg runt hörnet." Det var på 30-talet som hennes engagemang väcktes för människans förhållande till jorden, "det tunna skikt av matjord varav mänskligheten är beroende." Boken "Fred med jorden" kom som nämnts tidigare ut 1940. Först tjugo år senare varnade Rachel Carson i sin bok "Tyst vår" för tanklös och okunnig användning av kemiska bekämpningsmedel. Elin Wägner och Elisabeth Tamm såg djupare. Roten till det onda måste vi söka i själva jordens vanvård. Med vanlig kärv kraft konstaterar Elisabeth Tamm:

> Den moderna teknikens uppfinningar måste prövas på hur naturen tål dem. Allt som dödar hennes självverksamhet måste bort eller vi.

Elin Wägners året därpå utgivna "Väckarklocka" har nämnts liksom hennes besvikelse över att den gick så obemärkt förbi. 1990 nytrycktes den emellertid i billighetsupplaga!

FREDSFRÅGAN. Alla fogelstadkvinnorna delade uppfattningen, att ett fredligt förhållande *till* jorden hör samman med fred *på* jorden. Fredsfrågan var, liksom internationella frågor, viktig och Fogelstads dörrar stod hela tiden öppna mot stora vida världen. Så var det givetvis i diskussioner och samtidsorientering på skolan men också genom de internationella uppdrag som flera av fogelstadkvinnorna var involverade i. Så kom Kerstin Hesselgren ofta direkt från sitt arbete i Nationernas Förbund och rapporterade.

Fredsfrågan hade engagerat de enskilda fogelstadkvinnorna långt före medborgarskolans tillkomst. Så ingick exempelvis Elin Wägner och Emilia Fogelklou i den svenska delegationen vid kvinnornas fredsmöte i Haag 1915. Genom denna manifestation sökte kvinnor från alla länder hejda det redan pågående första världskriget.

När Abessinien ockuperades av Italien och kejsar Haile Selassie vädjade om hjälp i Nationernas Förbund, var Kerstin Hesselgren den första som tog till orda mot detta övergrepp, och hon gjorde det i kvinnornas namn.

Detta var 1935, och ett europeiskt krig tycktes hänga i luften enligt rapporter från kontinenten. Vid ett kvällssamkväm på Fogelstad diskuterades läget och en appell formulerades. Den undertecknades av alla närvarande, innan den – bland annat via Tidevarvet – spreds över landet under rubriken "Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget".

Berättelsen om denna kampanj är en i mer än ett avseende fantastisk historia, för lång att här återge i enskildheter. I korthet krävde man av männen, att de skulle lägga ner vapnen, och meddelade samtidigt, att kvinnorna lade ner sina. De vägrade nämligen att alls gå in i krigsmaskineriet, vägrade skyddsrums - och gasmaskdisciplin! Och tusentals kvinnor hela landet runt skrev på listor i en kollektiv kraftsamling, som bl a resulterade i ett stort möte i Stockholm och en delegation till folkförbundets möte i Geneve. Fyra år senare kom kriget.

Som en utmaning står fortfarande Elisabeth Tamms ord:

> Om vi kvinnor i alla länder enigt ville hålla samman, så stod det i vår makt – det kan inte bortförklaras – att förhindra krig och det är en **skuld** och en **skam** att så inte är förhållandet.

De som varit kursdeltagare vid Kvinnliga Medborgarskolan, och många av deras medsystrar, gick också in i det samhälle männen byggt upp, intog ansvarsposter där och påverkade i många avseenden.

En snabb blick på samhället i dag säger oss att de för kvinnorna viktiga frågorna *har* fått större tyngd och utrymme. Samtidigt är det svårt att undgå intrycket att vi kvinnor fortfarande rätt mycket tvingas spela männens spel på männens spelplan. Hur har det gått med Fogelstadkvinnornas vision? Har vi det samhälle kvinnorna vill ha?

TIDENS STRÖMNINGAR.

Kvinnliga Medborgarskolan var ett ställe där kvinnor umgicks med varandra och lärde sig historia, samhällskunskap, talekonst och debatt. Hur mycket visste kursdeltagarna om skolans historiska bakgrund och plats i samtidens sociala, politiska och kulturella sammanhang? Hur mycket visste de om vad skolans ledande kvinnor hade uträttat på andra områden? Vad visste de om den förening som stod bakom skolan och om den tidning som var föreningens språkrör i tolv år? Sannolikt inte mycket. Så är det nog också för majoriteten av dem som i vår tid kommer i kontakt med Fogelstad.

För att få en grundlig utgångspunkt för medborgarskolans bakgrund måste vi gå tillbaka till 1880, det år Elisabeth Tamm föddes. Knut Wicksell, en student vid Uppsala universitet, höll då ett föredrag om fattigdomens orsak och botemedel som var så kontroversiellt, att det väckte uppseende över hela landet. Han påstod, att fattigdomen med alla dess sociala problem berodde på, att familjerna var för stora. Om människor lärde sig använda preventivmedel, kunde de gifta sig tidigt utan att få

stugan full av barn inom några år. Varje kvinna skulle föda två, högst tre barn. Samtiden förstod genast, att Wicksell utgick från nymalthusianernas befolkningslära, ursprungligen formulerad av den engelske nationalekonomen och prästen Robert Malthus.

Föredraget var ett inslag i en redan pågående samhällskritisk debatt om yttrandefrihet och åsiktsfrihet och om hur superi och sexuell osedlighet skulle bekämpas. I den sistnämnda frågan engagerade sig många av samtidens kvinnosakskvinnor. Allmänt rekommenderade dessa en höjning av den allmänna moralen, speciellt männens sexualmoral, som botemedel mot det sociala eländet i alla dess schatteringar.

Debatterna resulterade bland annat i att en juris studerande vid namn Karl Staaff bildade studentföreningen Verdandi, 1882, i Uppsala och att feministen Sophie Leijonhufvud Adlersparre tog initiativet till Fredrika Bremer Förbundet, 1884.

Under 1880-talet bröts således tystnaden och hemlighetsmakeriet i sexualfrågor. Samtalen om superi, prostitution och könssjukdomar fortsatte i slutna kretsar även efter att "sedlighetsstriden" dämpats i slutet av decenniet. En social medvetenhet väcktes.

En bit in på 1900-talet flammade debatten upp igen. Ett viktigt år är 1902. Strejker och demonstrationer för allmän rösträtt pågick över hela landet och möten hölls mot den statligt reglerade prostitutionen. Den första föreningen för kvinnans politiska rösträtt bildades i Stockholm. Året därpå ansågs tiden mogen för en riksorganisation, Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, LKPR.

De ledande kvinnorna inom rösträttsrörelsen hade sin ideologiska hemvist inom liberalismen och flera av dem inom Verdandi och uppsalaradikalismen.

En samtidigt pågående rörelse för sociala reformer profilerade sig år 1903 som "Centralförbundet för socialt arbete", CSA. Sedan ett par år utkom Social Tidskrift. Syftet var att öka den sociala medvetenheten. Kvinnorna, som industrialismen hade frigjort från en stor del av det traditionella hemarbetet, ansågs ha viktiga uppgifter på det sociala området där de skulle få användning för sin tusenåriga träning i mänsklig omsorg.

Till CSA anslöt sig många olika föreningar och en livlig verksamhet växte fram. Hem för ogifta mödrar och deras barn öppnades, kurser i barnavård, hemvård, matlagning och socialt arbete ordnades för kvinnor inom alla klasser. Över hela landet hölls föreläsningar och diskussioner om nykterhet, moderskapsförsäkring, sexuell hygien och mycket annat.

Preventivfrågan aktualiserades åter och väckte 1910 en lika stor uppmärksamhet som 30 år tidigare. Nu uppträdde socialisten Hinke Bergegren med föredraget "Kärlek utan barn" och en lag som förbjöd *propaganda* för preventivmedel stiftades brådstörtat.

I ovan nämnda verksamhetsområden möter vi många av de kvinnor som senare kom att finnas bakom Kvinnliga Medborgarskolan på Fogelstad. För att nämna några: Karolina Widerström, Sveriges första kvinnliga läkare och sexualupplysare, Alma Sundquist och Julia Kinberg, skribenter och föreläsare i mödravård, barnavård och sexuell hygien, Frida Steenhoff, den första kvinna – och den enda av rösträttskvinnorna – som offentligt propagerade för födelsekontroll. Kerstin Hesselgren ledde den första kursen för socialarbetare, Elin Wägner skrev socialpolitiska artiklar och böcker om rösträttsarbetet, Anna Bugge Wicksell uppmanade kvinnor att använda sin kommunala rösträtt, Signe Bergman organiserade rösträttskongressen 1911, Ann-Margret Holmgren och Augusta Tonning bildade hundratals rösträttsföreningar, läkarna Ada Nilsson, Gerda Kjellberg, Julia Kinberg, Alma Sundquist och Karolina Widerström protesterade mot preventivlagen och mobiliserade läkarna mot prostitutionens reglementering, juristerna Eva Andén, Elisabeth Nilsson, Mathilda Stael von Holstein och Ruth Stjernstedt förde alla kvinnornas talan i viktiga lagfrågor.

Så kom 1914 och det politiska läget var spänt i Sverige. Det var dags för de frisinnade kvinnorna att organisera sig. De hade dittills varit löst grupperade i gränszonen mellan borgerlig och socialdemokratisk kvinnorörelse. De möttes i olika kvinnoföreningar, skrev i Idun, Hertha, Morgonbris och Aftontidningen, var anknutna till föreningen Studenter och arbetare, Centralförbundet för socialt arbete och Social tidskrift, men de hade ingen egen förening.

Kampen för kvinnlig rösträtt pågick under decennier. Elin Wägner står framför en trave med inbundna samlingar av namnunderskrifter från hela landet. Foto Bonniers förlag, ur boken Elin Wägner. Amason med två bröst av Isaksson, Linder.

När Karl Staaff, som nu var statsminister, kallades landsförrädare och lämnade statsministerposten bekände de frisinnade kvinnorna färg och ställde sig på den barrikad de tillhörde. Den 19 mars 1914 samlades nitton damer på Ada Nilssons och Julia Kinbergs initiativ i den sistnämndas hem. Där bildades Föreningen Frisinnade Kvinnor (FFK). Nästan alla samtidens kända liberala kvinnor blev senare medlemmar.

Rösträttskampen blev en viktig uppgift för den nybildade föreningen. Sju år senare fick kvinnor rätt att rösta och kandidera till riksdagen. Då framträdde en gestalt som inte synts till i vare sig rösträtts- eller socialreformrörelsen – Elisabeth Tamm på Fogelstad – lanserad som riksdagskandidat av Liberala samlingspartiet.

Hon hade blivit medlem i FFK och var nu beredd att ta plats i Sveriges riksdag. Så skedde också i januari 1922 och tillsammans med Kerstin Hesselgren, mångårig vän och meningsfrände. Tre kvinnor till kom in: Bertha Wellin, Nelly Thüring och Agda Östlund. Elisabeth Tamm lämnade riksdagen efter första perioden, men Kerstin Hesselgren blev länge kvar.

Omkring 1920 fanns det föreningar för frisinnade kvinnor i landets olika delar. Antalet medlemmar mer än fördubblades när liberalerna år 1917 hade bildat en regering (Edén) med socialdemokratiskt inslag (Branting). 1921 organiserades Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR) med Kerstin Hesselgren som ordförande.

Förbundets två riksdagskvinnor blev tongivande inom FKR. Snart förstod de att rösträtten inte var mycket värd, om de politiskt engagerade kvinnorna inte blev fler och framför allt kunnigare. Kvinnorna måste utbildas för att bli fullvärdiga medborgare. Så tillkom den första kursen, den så kallade urkursen på Fogelstad sommaren 1922.

Konstellationen på Fogelstad, Kerstin Hesselgren, Honorine Hermelin, Ada Nilsson, Elin Wägner och Elisabeth Tamm var den drivande kraften inom FKR. De kallade sig också "radikala gruppen" och dess radikalism ledde till att FKR orienterade sig alltmer åt vänster. På Elisabeth Tamms förslag fick riksförbundet år 1931 namnet Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV. För-

bundet har emellertid aldrig haft socialism eller kommunism på sitt program och aldrig varit "Vänsterpartiets kvinnoförbund".

Efter 1945 anslög SKV sig till Kvinnornas Demokratiska Världsförbund, KDV, dominerat av de så kallade öststaterna. Medlemskapet i KDV reducerade SKV:s medlemstal ytterligare, trots eller snarare på grund av att kommunistiska kvinnor nu fick bli medlemmar.

Kerstin Hesselgren, även ordförande i Svenska kvinnors nationalförbund, lämnade ordförandeposten i SKV och efterträddes av Andrea Andreen. Under de ytterligare nio år som medborgarskolan fanns kvar, förde SKV en tynande tillvaro utsatt för hård kritik från tidigare anhängare.

Inte bara lokalperspektiv

De frisinnade kvinnornas insatser inom socialpolitik och sexualpolitik är relativt okända, men utan tvivel beredde de vägen mot Välfärdssverige. När kvinnorna fått rösträtt och, genom den nya äktenskapslagen, full myndighet var det dags att verka för reformer som männen inte intresserat sig nämnvärt för, men som hörde intimt samman med kvinnors specifika behov. FKR var först med att politisera befolkningsfrågan, senare aktuell för alla politiska partier.

Ett resultat av urkursen 1922 var att FKR år 1923 antog ett program med befolkningsfrågan som första punkt. De frisinnade kvinnorna låg således långt före makarna Myrdals "Kris i befolkningsfrågan" 1934, beträffande reformkampen för moderskap och föräldraskap.

Tidskriften Tidevarvet var ett annat resultat av urkursen. FKR hade behov av ett eget pressorgan. I Tidevarvet fick FKR ett rikstäckande forum för sin folkhälsopolitik. Första numret kom ut i december 1923. Ada Nilsson var ansvarig utgivare från början till slut. Den kända rösträttskvinnan Ellen Hagen var redaktör men avlöstes sommaren 1924 av Elin Wägner. Denna efterträddes 1928 av Carin Hermelin som blev kvar tills tidningen lades ner 1936. Under årens lopp medverkade nästan alla kända kvinnor och även många män i Tidevarvet med kvalificerade artiklar i vitt skilda ämnen.

Carin Hermelin, "Casan", halvsyster till Honorine, efterträdde Elin wägner som redaktör för Tidevarvet. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Ada Nilsson hade sin bostad och läkarpraktik på Triewalds gränd i Gamla Stan, centralt både för fogelstadmedarbetare och fattiga söderpatienter. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Ada Nilsson var den drivande kraften i befolkningsfrågan. Huvudtankarna i hennes "folkhälseprogram" var följande: En medveten befolkningspolitik måste vara grunden till allt samhällsarbete och "lägga mera vikt på kvalitativ förbättring än på kvantiteten." Arbetet för folkhälsa måste därför koncentrera sig på att förebygga sjukdomar. Det skall innehålla målmedveten sexualundervisning för all ungdom, vägledningsbyråer och polikliniker för blivande mödrar och information som hjälper dem att hitta dit. Det skall finnas förlossningsavdelningar för svårare fall vid städernas lasarett och små välinrättade, statsunderstödda och kontrollerade förlossningshem över hela landet i samband med barnmorskas och läkares bostad. Barnaföderskor skall ha rätt till hemhjälp och moderskapsförsäkring. För småbarnen skall finnas barnavårdscentraler, barnkrubbor, barnträdgårdar och läkarvård för alla skolbarn. Skillnaden mellan barn födda inom

och födda utom äktenskap skall avskaffas, skolväsendet omdanas, kvinnornas kroppskultur höjas och likalönsprincipen genomföras. Utöver dessa punkter fick även preventivmedel och abort, rashygien och sterilisering, lösdriveri och vanart stort utrymme.

Hur gick det med det ambitösa folkhälsoprogrammet? Fick det någon betydelse i lokalavdelningarnas arbete och i Tidevarvets spalter? Fick det något rikspolitiskt inflytande?

Befolkningsfrågan med alla dess underavdelningar fick stort utrymme både i Tidevarvet och lokalavdelningarnas arbete. Möten ordnades i landets olika delar, skrivelser insändes till riksdag, regering och andra myndigheter. Folkhälsoprogrammets olika delar behandlades ofta i Kvinnliga Medborgarskolans föreläsningar och diskussioner. Det fick också rikspolitisk betydelse genom att flera av FKR:s medlemmar medverkade i statliga kommittéer och utredningar.

Sexualundervisning och sexualupplysning var ett av FKR:s viktigaste sexualpolitiska krav.

Alma Sundquist invaldes som sakkunnig i den kommitté som skulle utreda och föreslå åtgärder enligt lex veneris om allmän sexualundervisning i skolor och sexualupplysning för vuxna. Hon skrev stora delar av det betänkande som kommittén överlämnade till regeringen våren 1921 och som var präglat av samtidens feministiska sexualpolitik.

Under väntan på genomförandet av förslaget togs enskilda initiativ. Bland annat föreläste Ada Nilsson i skolor och på inbjudan av barnavårdsnämnder. Honorine Hermelin ordnade 1934 som ordförande för folkskolestyrelsen sexualundervisning och föräldramöten vid Julitas sex fortsättningsskolor.

När Tidevarvet lades ner hade kvinnokampen för sexualundervisning pågått i nästan sextio år. När Riksförbundet för sexuell upplysning bildades 1933, hade de frisinnade kvinnornas kamp för sexualupplysning således åtskilliga år på nacken. Tar man, vilket ofta sker, RFSU, bildat 1933, som utgångspunkt för svensk sexualupplysning läggs mer än ett halvt sekels kamp för sexualupplysning i totalt mörker. Det kom att dröja nästan tjugo år till innan sexualundervisning i skolorna blev obligatorisk.

Fogelstadförbundet

Redan efter Medborgarskolans första kurs 1925 bildades Fogelstadförbundet. Det var en sammanslutning av skolans kursdeltagare och lärare "för fortsatt samarbete och sammanhållning". Förbundet fick lokalavdelningar i bland annat Stockholm, Göteborg och Norrköping, och dess årsmöten, som under hela skolans existens hölls på Fogelstad vid pingst eller midsommar, var inte bara formella årsmöten utan sammankomster fyllda av upplevelser och mänskliga möten.

Årsmötena samlade många deltagare, och Honorine Hermelin frågade sig ibland om det verkligen funnits en säng att sova i för alla! Kanske blev det överhuvud inte så många tillfällen till sömn, ty det var intensiva dagar med program och föreläsningar. Diskussionerna fördes inte bara i samlingssalen, utan de fortsatte ofta vid sena promenader under parkens stora träd, liksom under improviserade nattliga sammankomster.

Elsa Björkman-Goldschmidt säger, att man som överskrift på det mesta som förekom på årsmötena skulle kunnat sätta "Vår delaktighet i historien idag". Allt som rörde sig i tiden belystes i kvalificerade föredrag och dryftades ingående.

Det internationella inslaget var starkt. Under kriget fann flyktingar från grannländerna vägen till Fogelstad, både som kursdeltagare och som högt skattade föreläsare. Sedan gränserna åter öppnats kunde gästerna bli fler. Så föreläste till exempel vid Fogelstadförbundets årsmöte 1954, det sista på Fogelstad, Kinas hälsominister Mrs Li, madame Cotton, fransk vetenskapskvinna och grundare av Kvinnornas Demokratiska Världsförbund, samt Mrs Nehru, nära släkting till Indiens premiärminister!

Föredrag och diskussioner vid Fogelstadförbundets årsmöten ledde ofta till uttalanden och resolutioner. 1961 handlade det om fredsfrågan och årsmötet hemställde via utrikesminister Östen Undén hos Sveriges FN-delegation att medverka till att FN föranstaltade en utredning av de ekonomiska villkoren för en total avrustning.

Onödigt att säga att sådana inlagor var synnerligen kompetent formulerade och väl underbyggda!

Internationella gäster var vanliga på Fogelstad. Honorine Hermelin och Elisabeth Tamm med två vänner 1933. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

Elin Wägner skrev efter ett årsmöte:

> *Ett* var det som räddade diskussionerna på Fogelstad, så att de med undantag från någon enda gång icke blev allmänna, obestämda och alltför blonda. Det var att de som diskuterade kom från gärningar i det levande livet. – De hade erfarenheter att komma med. De visste vilka uppgifter som väntade dem, vilka svårigheter, vilken ensamhet. Detta var saltet, som hindrade diskussionen att bli lös och optimismen fadd.

Kringsyn och orientering i dagens frågor utmärkte också förbundets medlemsblad Fogelstadförbundet, som utkom fyra

gånger om året mellan 1944 och 1974. Visst förmedlade det föreningsnyheter, men det behandlade framför allt sakfrågor. Under stående rubriker gavs till exempel orientering i allmänna och politiska frågor – en sorts fortsättningskurs.

Sedan skolan lagts ner, hölls förbundets årsmöten på olika folkhögskolor, ett par gånger också i Danmark och Norge, där det fanns fogelstadförbundare. Mötena hade alltid maximalt deltagarantal och gedigna program.

Som redan framgått fortsatte alltså Fogelstadförbundet att träffas och dess tidning att utkomma länge efter det att skolan 1954 upphört. Men båda lades ner när medlemmarna började bli för gamla för att riktigt orka med. Då ville man tydligt sätta punkt.

Detta har dock inte hindrat årliga informella fogelstadträffar

Honorine Hermelin vid sitt skrivbord. Foto i Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

med Fogelstadförbundets sista ordförande Margareta Larsson som tillskyndare och organisatör. Fortfarande ägnar man sig mindre åt nostalgi än åt aktuella frågor. En ny generation fogelstadentusiaster imponerades vid ett av de senaste adventsmötena av det engagemang och den saklighet med vilken fogelstadförbundare mellan 80 och drygt 90 diskuterade genteknik!

Fogelstadförbundarna kände ofta igen varann när de stötte ihop även om de inte gått samma kurs och lärt känna varann på Fogelstad. Alla fogelstadförbundare hade nämligen rätt att bära en liten blå stiliserad emaljdelfin. "Den vänliga delfinens orden" hade instiftats i samband med Ada Nilssons 65-årsdag, och delfinen blev inte bara ett igenkänningstecken utan en viktig symbol. Symboliken hade sitt ursprung i Platons dialog "Staten". Där hänsyftas på citterspelaren Arion, som en illasinnad skeppsbesättning under en sjöresa hotade att beröva det dyrbaraste han ägde. Då kastade han sig hellre i havet. Och se, en vänlig delfin kom och tog honom på sin rygg och förde honom i land.

Honorine Hermelin tillämpade berättelsen sålunda:

> Att arbeta för ett bättre samhälle kan liknas vid att ute på havet kasta sig i en våg så väldig att den skulle dränka den som försökte simmande ta sig i land, om inte en vänlig delfin kom till hjälp och tog den drunknande på sin rygg.

Den lilla blå delfinen skulle alltså uppmana sin bärare "att våga språnget, att hoppa i sjön om det gäller, i smått och stort, att säga sitt ord och göra vad man aldrig förr gjort eller tänkt göra." Kanske också att – efter förmåga – vara beredd att agera räddande delfin åt någon annan.

Fogelstad rediviva.

Varför lades skolan ner? Frågan ställs spontant av många som önskar att de fått vara med. Det berodde inte på att anmälningarna tröt – de lär ha varit flera än någonsin till den sista kursen. Säkert medverkade flera faktorer till beslutet. I alla händelser började lärarna bli äldre och, efter 30 års verksamhet, trötta.

Kanske kände de också att skolan fullgjort sin grundläggande uppgift och att kvinnorna kunde gå vidare utan dess stöd.

De ville inte söka efterträdare som tog över. Skepcis mot fasta institutioner var en viktig ingrediens i fogelstadkvinnornas tänkande. Deras grundsyn dominerades av föreställningen om den enskilda människans personliga och absoluta betydelse i all verksamhet. Människor är inte utbytbara! Konsekvensen av en sådan syn kan bli att verksamhet tar slut, när de som burit den inte orkar eller kan längre.

De var övertygade om att det de verkat för inte skulle rinna ut i sanden, även om skolan lades ner. Deras tillit inför framtiden och till kvinnornas kraft att möta den var stor.

Sedan 1995 blomstrar intresset för fogelstadkvinnorna och deras skola på nytt. Det skrivs avhandlingar, bildas föreningar, hålls kurser, samtalsdagar och seminarier. Riksdagens talman Birgitta Dahl tog med sig de kvinnliga riksdagsledamöterna till Julita för att få del av fogelstadarvet. Under två somrar, 1998 och 1999, har musikteatern "O Fåglastad" spelats vid Fogelstad, en succéföreställning där professionella och amatörer förmedlat skolans idé i en uppsättning signerad Marie Selander. I anslutning till spelplatsen visades en utställning om skolan och om kvinnorna bakom den.

Människor med olika bakgrund och intresseinriktningar har fått upp ögonen för den rena och livgivande inspiration som fortfarande utgår från fogelstadkvinnornas verk, från det de skrivit och tänkt. Har upptäckt att deras idéer och visioner har lika stor aktualitet idag. Ja att de fortfarande är radikala.

Skolan kan aldrig återuppstå, men *Fogelstad* lever på nytt. Fogelstad rediviva – det återuppståndna Fogelstad!

> Det är som det ska vara att idéerna och inspirationen bärs vidare av nya människor och i nya former.
>
> Honorine Hermelin

Övre bilden:
Musikteatern "O Fåglastad" spelades 1998-99. Amatörernas spelglädje gav kött och blod åt forna tiders kursdeltagare. Foto: Roger Culmsee, Katrineholms-Kuriren.

Nedre till vänster:
Marie Selander, initiativtagare, kompositör och drivande kraft. Foto: Roger Culmsee, Katrineholms-Kuriren.

Nedre till höger:
Konstellationen i modern tappning: Inga Landgré som Kerstin Hesselgren i korgstolen, Karin Fichtelius som Elisabeth Tamm, Lena-Pia Bernhardsson som Ada Nilsson, Karin Fermann Fant som Honorine Hermelin och Sonja Lund som Elin Wägner. Foto: Frida Wendel.

Litteratur i urval

Björkman-Goldschmidt, Elsa, Fogelstad, berättelsen om en skola. Stockholm 1956.

Clayhills, H., Kvinnohistorisk uppslagsbok. Värnamo 1991.

Eskilsson, Lena, Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad. Malmö 1991.

Fogelklou. Emilia, Resfärdig. Stockholm 1954.

Fogelstadförbundet 1925-1975. Glimtar från ett halvt århundrade. Katrineholm 1976.

Grönbech-Hermelin, Honorine, De hemliga rollerna. Stockholm 1964.

Grönbech-Hermelin, Honorine, Från Ulfåsa till Fogelstad. Stockholm 1969.

Grönbech, Wilhelm, Den största verkligheten, förord och urval av Honorine Grönbech-Hermelin, Fogelstadförbundet 1971.

Hamrin-Thorell, R., Gärde Widemar, I., Myrdal, A., Bergman, M., Boken om Kerstin Hesselgren. Stockholm 1968.

Hermelin, Honorine, Kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad. Stockholm 1939.

Isaksson, U., Linder, E Hj., Elin Wägner. Amason med två bröst, 1882-1922. Stockholm 1977.

Isaksson, U., Linder, E Hj., Elin Wägner. Dotter av moder jord. 1922-1949. Stockholm 1980.

Kellgren, Ragna, Klasslöst, tre veckor i nutid och forntid vid Fogelstad Kvinnliga Medborgarskola, ur kursprotokoll och egen erfarenhet. Borås 1973.

Kellgren, Ragna, Kvinnor i politiken, Artiklar ur den politiska, radikala veckotidningen Tidevarvet (1923-1936). Stockholm 1971.

Larsson, Margareta, De arbetade för fred. Stockholm 1985.

Levin, Hjördis, Elisabeth Tamm på Fogelstad. En radikal herrgårdsfröken. Stockholm 1989.

Levin, Hjördis, Kvinnorna på Barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923-1936. Stockholm 1997.

Lindberg, Berit, Honorine Hermelin Grönbech (1886-1977) "En pedagog i tiden – en blå delfin". Pedagogiska rapporter nr 70 nov 1996. Pedagogiska institutionen, Lunds universitet.

Nilsson, Ada, Barrikaden valde oss. 25 år ur en kämpande förenings historia. Sthlm 1941.

Nilsson, Ada, Glimtar ur mitt liv som läkare. Stockholm 1963.

Wirén, Herta, Räck mig din hand, syster. Stockholm 1979/1988.

Wägner, Elin, Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö i urval av Helena Forsås-Scott. Stockholm 1999.

Wägner, Elin, Väckarklocka. Stockholm 1990. (Första utgåva 1941).

Wägner, E., Tamm, E., Fred med jorden. Nytryck Knivsta 1985.

Österberg, C., Lewenhaupt, I., Wahlberg, A G., Svenska Kvinnor, föregångare, nyskapare. Lund 1990.

Collaget på omslaget:
Främre raden från vänster: Fredrika Bremer, Marie Selander, Vendela Helldorff, Sonja Lund som förvaltare Holgersson i Komtemåtta (de tre sistnämnda ur foton av Roger Culmsee, Katrineholms-Kuriren), Siri Derkert. Mellersta raden från vänster: Lili Meth, Inga Landgré som Kerstin Hesselgren (fotograferad av Roger Culmsee, Katrineholms-Kuriren), Emilia Fogelklou, Ebba Holgersson, Gerda Lundeqvist, Magda Bergström och en indisk gäst. Bortre raden från vänster: Elisabeth Tamm, Ada Nilsson, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Elin Wägner och den heliga Birgitta. På skolans tak står ängeln från musikteatern "O Fåglastad" gestaltad av Klara Palmcrantz och fotograferad av Bo Nellhag. Idé: Julia Sigurdson Utförande: Julia Sigurdson och Eva Persson Palmcrantz.

Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad 1925–1954

En skola, för kvinnor, dit samtidens mest framstående författare, konstnärer, tänkare och debattörer kommer för att undervisa av glädje, kommer för att verksamheten har så stark dragningskraft att de inte kan hålla sig därifrån. Tanken svindlar – men så var det med Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad.

Skolan var unik på många sätt. Fogelstadkvinnorna var föregångare, de röjde väg för dagens svenska kvinnorörelse och förberedde många samhällsförbättringar. Deras tankar och idéer är lika aktuella idag, ja fortfarande delvis radikala.

Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad invigdes annandag påsk 1925. Fyra år tidigare hade svenska kvinnor fått sin medborgerliga rättighet, rösträtten. Fem kvinnor valdes till riksdagen 1922, bland andra Kerstin Hesselgren och Elisabeth Tamm från partiet "De frisinnade". De två grundade och drev Kvinnliga Medborgarskolan tillsammans med läraren Honorine Hermelin, läkaren Ada Nilsson och författaren Elin Wägner. Elisabeth Tamm var ägare till godset Fogelstad.

Om Kvinnliga Medborgarskolan, om de starka kvinnorna bakom skolan, om pedagogiken, om de bärande idéerna, om tidens strömningar, om Fogelstadförbundet och om Fogelstad Rediviva skriver:

Margareta Broon, tidigare lärare vid Kjesäters folkhögskola, Vingåker.
Eva Jansson, studerande, Julita.
Hjördis Levin, fil dr i historia, forskare och författare, Stockholm.
Julia Sigurdson, kulturhistoriker och konsult, Österåker.

Omslagets framsida: Julia Sigurdson och Eva Persson Palmcrantz, bildtext sid 64.

Grafisk form: Ingegerd Wachtmeister.

Särtryck ur Sörmlandsbygden 2000
Södermanlands hembygdsförbunds årsbok

KULTURFÖRENINGEN
FOGELSTAD